

ORD
&
SAG
43

ORD & SAG 43

ISSN 2794-6754

Udgivet december 2023 af

Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet

Redaktion: Kristoffer Friis Bøegh & Mette-Marie Møller Svendsen

Omslag: Torsten Balle på cykel. Billedet er valgt i anledning af udgivelsen af *Thy-ordbogen*.

Foto: Lokalhistorisk Arkiv for Thisted Kommune.

Fra 2023 udkommer *Ord & Sag* som Open Access-onlinetidsskrift på

<https://tidsskrift.dk/ordogsag>

Ord & Sag tjener et dobbelt formål:

- 1) Publicering af videnskabelige artikler med emner inden for fagområderne dialektologi, ældre landbokultur, filologi og sociolingvistik/sociodialektologi – altså men fortrinsvis baseret på et jysk materiale. Sådanne artikler er alle fagfællebedømte (*double blind*) forud for publiceringen. I dette nummer optages siderne 7-84 af fagfællebedømte artikler.
- 2) Orientering til en bred offentlighed om arbejdet på Peter Skautrup Centret, Jysk Ordbogs redaktion samt om, hvad der i øvrigt publiceres på og om jysk dialekt. I dette nummer optager sådant stof siderne 2-6 og 85-109.

Indhold:

Inger Schoonderbeek Hansen: Året, der gik	2
Kristoffer Friis Bøegh & Torben Arboe: Thybomål i South Dakota, USA: Et signalement af danskamerikaneren Holger Nielsens (1901-1977) udvandrejysk	7
Kirstine Boas: Hvornår taler de unge fynsk på Fyn? – dialekt som en resurse i unges hverdagssprog	27
Viggo Sørensen: Om at længes – på jysk	39
Torben Arboe: Tel og klage – betegnelser for frostlag i jorden	53
Kristoffer Friis Bøegh & Johan Valentin Keller: En nyopdaget Anker Jensen-tekst om sproglig variation – ”Lidt om de danske Folkemål, særlig de østjydske”	64
Inger Schoonderbeek Hansen: Hær kan en fäwinn al si nød. Anmeldelse af Niels Frederiksen (2022) Dialekt på Fanø. En kulturhistorisk ordbog ..	85
Mette-Marie Møller Svendsen: Mina fossta tuzen or på borriijnholmst – indtryk fra en förd	94
Inger Schoonderbeek Hansen: Træls	101
Kirsten Lyshøj: Fra spørgelisterne	107
Spørg ”Skautrup”	108

Året, der gik

Året er ved at gå på hæld, og på Peter Skautrup Centret gør vi klar til at sende 43. *Ord & Sag* ud i æteren. Fra i år ikke længere trykt på papir, men, takket være de to redaktører Mette-Marie Møller Svendsen og Kristoffer Friis Bøegh, som frit tilgængeligt på <https://tidsskrift.dk/ordogsag/>. Selvom *Ord & Sag* i det store og hele ligner sig selv, så giver det nye medie nye muligheder. Således kan læseren via linkene i de enkelte artikler direkte komme videre til relevante hjemmesider. Heller ikke tidsskriftets omfang er på samme måde en hæmsko længere – selvom forfatterne har bestræbt sig på at skrive, som altid, (relativt) kort men godt! Ældre numre af *Ord & Sag* vil med tiden komme til at ligge på Open Access-portalen tidsskrift.dk, hvor sidste års *Ord & Sag* nr. 42 allerede ligger tilgængeligt.

År 2023 har været et begivenhedsrigt år, og medarbejderne har bidraget med mangt og meget. Nogle af aktiviteterne og bidragene ses afspejlet i dette nummer af *Ord & Sag*.

Således bærer omslaget i år tydeligt præg af et af årets højdepunkter: Torben Arboe fik afsluttet sit imponerende arbejde med udgivelsen af sin sin *Thy-ordbog. Dialekter i Thy i mands minde*, og det blev fejret fredag d. 17. november i Thisted. *Thy-ordbogen* formidler Torsten Balles (1900-1979) ca. 17.000 sedler med dialektoptegnelser fra 1950'ernes Thy, der de sidste år er indtastet i en database (ved god hjælp fra studentermedhjælpere og vores frivillig Ingeborg Christensen) og redigeret (bl.a. ved god hjælp fra Kirsten Lyshøj og Inge Friis). Ordbogen, der er udgivet i to bind og på i alt 686 sider fremstår nydelig med det meget omfangsrige og overskueligt organiserede indhold. De fine illustrationer undervejs giver læseren lyst til at bladre løs i ordbogen. Hurra for *Thy-ordbogen*! Og hurra for leksikografien, der stadig viser sig at være nødvendig til at hjælpe brugere med at finde dét, de leder efter! *Thy-ordbogen* blev omtalt i *Ord & Sag* 42, men jeg vil nævne dens præsentation og reception på Thisted Bibliotek, der blev et tilløbsstykke uden lige. Biblioteket var smækfyldt med

interesserede thyboer og andre med interesse for thybomål og gamle dage i Thy. Læs mere om udgivelsen [her](#).

Torben har også, sammen med Kristoffer Friis Bøegh, haft tid til at deltage i konferencen *Fourteenth Annual Workshop on Immigrant Languages in the Americas* i Flensborg. Artiklen “Thybomål i South Dakota, USA” i dette nummer af *Ord & Sag* er baseret på et uddrag af deres foredrag. De to thyboer forenede deres kræfter, og gammelt og nyt mødtes! Begge har kunnet nyde godt af [LANCHART-korpussets](#) ‘Danske stemmer, CoAmDa (dvs. **korpus** over **amerikadansk**)’.

Et andet højdepunkt er, at Yonatan Goldshtein med stor succes – og i et mere end overfyldt lokale – forsvarede sin ph.d.-afhandling *Outline of a Prosodic Theory of Stød* fredag d. 8. september. Bedømmerne skrev bl.a., at Yonatan's arbejde er både ambitiøst, og at det giver en tilbundsgående beskrivelse af stød i dansk; verden er desuden blevet meget klogere på det danske støds fonologi. I det kommende år er Yonatan ansat på Aalborg Universitet og bl.a. underviser i forskellige sproglige emner, og derefter bliver han ansat som postdoc. i et forskningsprojekt, der skal undersøge sprogholdninger og sprogforandring i Thy (projektet har Nicolai Pharao, Københavns Universitet, som leder). Thy er i fokus i disse år!

Centrets anden ph.d.-studerende, Kirstine Boas, er kommet godt i gang med sin undersøgelse af fynsk, og her i *Ord & Sag* beretter hun om sine erfaringer med sit interessante feltarbejde på Skårup Skole på Sydlyn. Hun kom virkelig ‘under huden’ af de unge mennesker, hun observerede! Kommende forår skal Kirstine arbejde med sit speciale, og det kommer bl.a. til at indeholde et holdningseksperiment, som jeg også skal samarbejde med Kirstine om. Det bliver spændende at afprøve nogle nye metoder til et måske ellers velkendt koncept. Da Fyn er et rimelig ubeskrevet blad, kommer Kirstines arbejde til yderligere at præcisere beskrivelsen af det danske sprogsamfund. Centret nyder godt af det inspirerende samarbejde med de unge mennesker, deres friske ideer og utrættelige indsats!

Utrættelige er også Centrets to emeritusser, Viggo Sørensen og Ove Rasmussen, der – sammen med de øvrige kolleger – redigerer artikler til [Jysk Ordbog](#). Der redigeres nu i *læ-*, og Viggos artikel om det deponente verbum *længes* uddyber noget af det, han arbejdede med under redaktionen af opslagsordet. Redaktion giver som regel stof,

der kan uddybes nærmere. Vores redigeringsværktøj iLex gør det også muligt at redigere opslagsord længere inde i alfabetet, hvis lejligheden kræver det – eller byder sig. Det gælder for eksempel mit bidrag om *træls*, men også Torbens bidrag om *tele/telle* og *klage*.

Centrets samlinger med oplysninger om jysk dialekt rummer i det hele taget jysk kulturarv af øverste skuffe, og vi arbejder ihærdigt på, at både forskerkolleger og andre interesserede kan tilgå vores omfattende samlinger digitalt. Lignende tiltag diskuterer vi med vores gode kolleger fra bl.a. [Ømålsordbogen](#) og [Bornholmsk Ordbog](#) i forskningssamarbejdet [LexText: Kulturarv i ord og billeder](#) på Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Københavns Universitet. Vi ønsker i fællesskab, på tværs af vores universiteter, at lukke Pandoras æske op og vise, hvilke skatte, samlingerne indeholder, hvad vi kan bruge dem til, og kan lære af dem, bl.a. i en kommende antologi. Mette-Marie Møller Svendsen og jeg er involverede, typisk i onlinemøder, men også fx i gruppens seminarer.

Centret indgår således i et meget større forskningsfællesskab, der beskæftiger sig med sproglig variation i og uden for Danmark, dengang og nu. Centrets medarbejdere bidrager med foredrag til nationale og internationale konferencer, og de skriver artikler inden for emner som leksikografi, dialektgeografi, sociodialektologi, perceptuel dialektologi, kontaktlingvistik og (historisk) sociolingvistik. Således er Mette-Marie bestyrelsesmedlem i Foreningen Leksikografer i Danmark ([LEDA](#), og deres nyhedsbrev, [LEDA-Nyt](#), som senest bragte et interview med Kristoffer under titlen “Kend din leksikograf”). Nogle af centrets medarbejdere deltog i [Sprogforandringscentrets](#) 15-års jubilæum, hvor vi fejrede det gode arbejde, vores gode kolleger på Københavns Universitet har udført. Vi har også gode kontakter med kolleger på de andre dialektordbøger i Norden, og Kristoffer har endda gode samarbejdspartnere på St. Croix, hvor han har studeret engelsk- og nederlandsk-kreolsk. Lokalt på Aarhus Universitet indgår Centrets medarbejdere i forskningsfællesskab i fx forskningsprogrammet [Sprog & Kommunikation](#), som jeg i år, sammen med Susana Fernández fra Spansk, blev ledere af. Både Kristoffer og jeg underviser i forskellige sproglige emner på Nordisk-uddannelsen, hvor også Mette-Marie indgår i medarbejderstaben.

Også uden for academia er der stor interesse for vores fagområder, og vi er rigtig glade for, at vores ekspertise er efterspurgt. Den bliver omsat til bidrag til bl.a. [*Mål & Mæle*](#), [*Klog på Sprog*](#) og [*Lingoblog*](#); Torben blev interviewet om thybomål i forbindelse med udgivelsen af *Thyordbogen*; og endda den danske film [*Viften*](#), der modtog Nordisk Råds Filmpris 2023, har Kristoffer som sprogkonsulent.

Der er stor interesse for egnsprogene, og det viser bl.a. Niels Frederiksen i sin fine bog *Dialekt på Fanø. En kulturhistorisk ordbog*, som jeg anmelder. Det viser sig også i de to *Tusind ord-børneordbøger*, Modersmål Selskabet udgav i år, én for bornholmsk, og én for vestjysk; Mette-Marie anmelder den for bornholmsk. Selv oplever jeg stor interesse for jysk, når jeg holder oplæg på baggrund af min Tænkepause *Jysk rundtom i Danmark*. Bidraget “Træls” er et eksempel på en lidt anderledes optræden, nemlig fra “Alt om alting”, en pitch-maraton, hvor deltagere på 12 minutter skulle præsentere hver sit emne; den foregik på [*Teatret Riddersalen*](#) på Frederiksberg. Det er en fornøjelse at få lov til at dele sin begejstring for sit fagområde, og jeg lærer rigtig meget de steder, jeg kommer, og hvor jeg får nogle gode snakke med dialekttalende og dialektinteresserede.

Vores forskning og formidling foregår også på engelsk. Fx har Kristoffer bl.a. fået udgivet (sammen med kollegerne Peter Bakker fra Lingvistik, og Carsten Levisen fra Roskilde Universitet samt undertegnede) to engelsksprogede bidrag om Anker Jensen, Danmarks første sociolingvist, i tidsskriftet [*Historiographia Linguistica*](#). Her i *Ord & Sag* bringer Kristoffer sammen med Centrets praktikant i efteråret 2023 og studerende på Lingvistik, Johan Valentin Keller, endnu et af Jensens hidtil utrykte manuskripter, “Lidt om de danske Folkemål, særlig de østjydske”.

Kommende år skal vi bl.a. producere en ny podcastserie, *På godt jysk*, som vi takker Aarhus Universitets Forskningsfond for at have givet støtte til. Samme fond får ligeledes stor tak for det skriveophold, jeg fik tildelt i efteråret; Kristoffer takker Hald Hovedgård for et skriveophold dér.

Til sidst ønsker vi her på Centret alle en glædelig jul og et godt nytår!

Inger Schoonderbeek Hansen, december 2023

Torben Arboe signerer *Thy-ordbogen* på Thisted Bibliotek. Foto: Inge Friis.

Thybomål i South Dakota, USA: Et signalement af danskamerikaneren Holger Nielsens (1901-1977) udvandrersjysk

Kristoffer Friis Bøegh & Torben Arboe

Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet

1. Indledning¹

I løbet af 1800-tallet og frem til Anden Verdenskrig udvandrede et stort antal danskere som del af den massive emigrationsbølge fra Europa til Nord- og Sydamerika. Alene til USA udvandrede mellem 400.000 og 450.000 danskere i perioden 1820-2000 (Jeppesen 2005: 399). I 1900 boede omkring 159.000 danskere i USA, i 1920 var tallet steget til 189.000, og i 1930 nåede antallet af danskfødte og første generation amerikanskfødte af dansk oprindelse 530.000 personer, svarende til omkring 10 % af den samlede befolkning i Danmark (Jeppesen 2005: 264 f.). Som følge af udvandringen opstod der mange små danskamerikanske samfund – og amerikadanske sprogsamfund – i USA. Det danske sprog overlevede dog i reglen ikke specielt længe i USA. Sproget blev typisk fravalgt til fordel for engelsk allerede i første amerikanskfødte generation. Dette skyldtes faktorer som stor bosættelsesspredning, høj mobilitet og påvirkning fra og integration med det omgivende storsamfund. Et sammenfattende overblik over disse 'nye hjem' for dansk og de forskellige påvirkningsfaktorer findes hos Heegård Petersen et al. (2021).

På denne baggrund kan man stille en række spørgsmål: Hvordan udviklede dansk sig i USA? Hvorfor forløb udviklingen, som den gjorde? Og giver det mening at tale om decideret forskellige former

¹ Tak til Jan Heegård Petersen for gode diskussioner og input i forbindelse med vores arbejde med thybomål i South Dakota. Tak også til den anonyme fagfællebedømmer for nyttig feedback på teksten.

for, dvs. varieteter af, amerikadansk? Heegård Petersen et al. (2021: 107 f.) giver følgende eksempel fra et uddrag af et båndoptaget interview fra 1973 med en kvindelig taler – LIA – udvandret som 32-årig fra Mors i 1910, hvis sprog viser ”en intens blanding af dansk og engelsk”. Engelske ord er markeret med fed i eksemplet, hvor intervieweren netop har spurgt, om LIA kan fortælle lidt om livet på den gård – eller *farm* – hvor hun boede og arbejdede som husholderske for et danskamerikansk ægtepar i Herman, Nebraska:

- (1) *ja det var arbejde fra morning til night he had han havde nothing you know han var begynder! ja men hans far give him en god begyndelse men han skønnede på nothing den mand altså han var så grænseløs gentle see hans father der var han var den ældste af af den af den fire børn øh there was tre boys and tre drenge og en girl og øh hans father var jeg tror nok de var født øh de var gift og født in Omaha men han kunne ikke earn enough to øh to f- øh feed øh dem der så han kom ud på farmen...*

Optagelsen stammer fra databasen *Corpus of American Danish* (CoAmDa; Kühl et al. 2020), et subkorpus i det store LANCHART-korpus, etableret i forbindelse med forskningsprojektet *Danske Stemmer i USA og Argentina* (2014-2018) på Københavns Universitet. CoAmDa indeholder sociolingvistiske interview med ca. 300 dansk-argentinere, danskamerikanere og danskcanadiere, optaget mellem 1966 og 2015. CoAmDa repræsenterer både talere, der selv mange årtier efter udvandringen, uden at have haft nogen speciel kontakt til hjemlandet, taler dansk uden nogen særlig indblanding af engelsk; talere, der (som LIA) blander engelsk kraftigt ind i sproget; og endelig talere, hvis sprog ligger et sted mellem disse to poler på et variationsspektrum. Det overordnede mønster er ifølge Kühl (2020: 17 ff.) uafhængigt af, om talerne er udvandret som voksne eller siden barndommen har været udsat for engelsk. Amerikadansk talesprog er – eller var – således præget af stor variation, og der eksisterede ikke én fælles amerikadansk sprognorm (jf. også Baumann Larsen & Kjær 1978). Der er i dag ingen efterkommere af udvandringen til USA tilbage, der taler amerikadansk (jf. Heegård Petersen et al. 2021: 102).

Indspilningerne fra USA i CoAmDa blev oprindeligt indsamlet af lingvisterne Iver Kjær og Mogens Baumann Larsen, der fra 1960'erne til 1980'erne lavede optagelser med danskamerikanere i forskellige egne af USA (jf. bl.a. Kjær & Baumann Larsen 1973, 1978, 1981). I de senere år er optagelserne blevet benyttet på ny i en række undersøgelser, efter at være blevet digitaliseret og gjort søgbare i CoAmDa (et sammenfattende overblik findes hos Kühl et al. 2020). Et af formålene med Kjær og Baumann Larsens feltarbejde var at dokumentere ældre sprogformer, heriblandt dialektale træk, som muligvis var blevet bevaret i amerikadansk (jf. Heegård Petersen et al. 2021: 110, med henvisning til Baumann Larsen 1981). Imidlertid skulle det vise sig, at der blandt danskamerikanerne generelt ikke var meget dialekt bevaret. De fleste talte et mere regiolektalt end dialektalt præget sprog. Det er ifølge Heegård Petersen et al. (2021: 110) uklart, om dette kan tilskrives, at dialektnivelleringen i Danmark på udvandringstidspunktet var så fremskreden, at talerne ikke var dialekttalende, da de krydsede Atlanten, eller om dialekttrækkene blev nivelleret efter udvandringen som følge af kontakt mellem danskere fra forskellige egne, initiativer af grundtvigiansk karakter, fx sommermøder og højskoler, samt det hurtige skift til engelsk.

Der findes imidlertid afvigelser fra det overordnede mønster, fx i nogle bosættelser i det østlige South Dakota. Fra 1870 blev dette område et mål for indvandring fra Nordjylland, med en overvægt af thyboer. Mellem 1870 og 1914 boede omkring 800 thyboer i South Dakota, og der ankom løbende nyttilflyttede fra hjemstavnen; thydomål blev talt som hverdagssprog ved siden af engelsk, og en lokal Thy-amerikansk identitet var således fremtrædende til midt i 1900-tallet (jf. Kjær & Baumann Larsen 1981; Heegård Petersen 2018; Heegård Petersen et al. 2021: 110 f.). Heegård Petersens (2018) analyse af et sæt fonologiske træk i en gruppe danskamerikanere med rødder i Thys talesprog viser et diffust mønster, som ikke tyder på, at der udviklede sig et egentligt stabilt nyt 'amerika-thydomål' i South Dakota. Samtidig viser analysen også, at amerikanskfødte efterkommere af thyboer brugte flere dialektale træk sammenlignet med senere nyttilflyttede fra Thy. Dette tyder på, at træk fra traditionelt thydomål blev bevaret længere tid hos nogle i South Dakota end i selve Thy, hvor man lige-

som i resten af Danmark oplevede dialektnivellering og -skift op igennem 1900-tallet som følge af den generelle samfundsudvikling landet over (jf. fx Pedersen 2003; Arboe 2006). I den forbindelse fremhæver Heegård Petersen (2018) behovet for supplerende forskning til at belyse, hvorvidt og i hvilket omfang også andre dialektale træk, herunder syntaktiske og leksikalske træk, blev bevaret i South Dakota (s. 129), samt for at sammenligne thybomål som dokumenteret i Thy og i South Dakota direkte for derved at give et mere eksplicit indblik i den sproglige udvikling (s. 127).

Formålet med nærværende artikel er at give et første signalement af thybomål i South Dakota med udgangspunkt i en sammenligning med traditionelt thybomål. Vi præsenterer en trækanalyse med afsæt i optagelser med danskamerikaneren Holger Nielsen – HON – født 1901 i den lille by Lake Norden, South Dakota (jf. Kjær & Baumann Larsen 1981), og i den specialiserede dialektforskningslitteratur med fokus på thybomål (nærmere omtalt i afsnit 2). Optagelserne med HON er indsamlet 1973-1976 og indgår i CoAmDa. Vi har valgt HON som repræsentant for thybomål i South Dakota af tre grunde: 1) Hans forældre stammede begge fra Thy; 2) han omtales som ”en af vores hovedmeddelere” af Kjær & Baumann Larsen (1981: 26); og 3) i Heegård Petersens (2018: 113) analyse ligger han midt på variationsspektrummet i forhold til brug af hhv. dialektale og ikke-dialektale træk sammenlignet med andre talere i samplen fra South Dakota. Da vores analyse udelukkende bygger på data fra denne ene informant, er det selvsagt ikke vores mål at nå frem til en generelt gældende konklusion om thybomål i South Dakota. Analysen skal ses som en afrapportering af et første delresultat i forbindelse med udarbejdelsen af en mere omfattende undersøgelse.²

I afsnit 2 redegør vi yderligere for baggrunden for undersøgelsen og den metodiske tilgang. I afsnit 3 præsenterer og diskuterer vi resul-

² Til konferencen *Fourteenth Annual Workshop on Immigrant Languages in the Americas* (WILA) i oktober 2023 på Europa-Universität Flensburg præsenterede vi en første version af en sammenlignende analyse af data fra omkring 30 amerikadansktalere, herunder en gruppe fra South Dakota med rødder i Thy. Disse resultater vil blive afrapporteret andetsteds. Tak til publikum til WILA for gode kommentarer og input i forhold til det videre arbejde med thybomål i South Dakota.

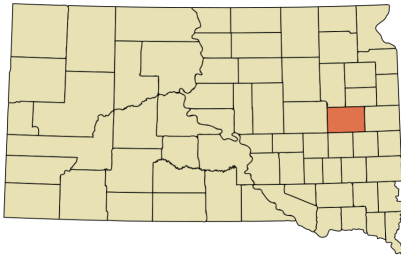
taterne af vores analyse. I afsnit 4 bringer vi en opsamling og nogle videre perspektiver som afslutning på artiklen.

2. Baggrund og metodisk tilgang

I 1862 vedtog den amerikanske kongres den såkaldte *Homestead Act* (af *homestead* 'mindre landejendom' og *act* 'lov'). Loven gav selvstændige farmere med familie ejendomsret til et stykke uopdyrket jord mod til gengæld at forpligte sig til at bebo og dyrke jorden i fem år. Man udmålte landet i *counties* og dernæst i mindre *townships* – administrative inddelinger, i vid udstrækning firkantede områder. Størstedelen af de danske bosættelser i USA blev etableret af immigranter fra forskellige dele af Danmark, men et område i det østlige South Dakota, der omfattede de tre counties Hamlin, Kingsbury og Brookings, blev bosat primært af immigranter med rødder i Thy (se figur 1). Ifølge Kjær & Baumann Larsen (1981: 24) var den første bosætter i området en thybo ved navn Lars Christensen; han 'tog land' i juni 1877 i Badger township nordøst i Kingsbury county (se figur 2), ved østbredden af søen Lake Albert. Næste forår trak han to brødre til området, og de slog sig ned på jord op til en anden sø, ligeledes i Kingsbury county, som de navngav Lake Thisted. I årene, der fulgte, opstod en række små samfund – Lake Norden, Lake Preston, Badger, Hetland, Bryant og Arlington – som tilsammen kom til at udgøre en art Thy-enklave i South Dakota.

Figur 1: Kort over USA med South Dakota fremhævet (kilde: Wikimedia Commons)

Figur 2: Kort over South Dakota med Kingsbury county fremhævet (kilde: Wikimedia Commons)

Diverse kilder peger på, at der var en stærk Thy-identitet blandt bosætterne i området, og at brugen af thybomål spillede en vigtig rolle i den forbindelse. Lokalt i området var bosætterne fra Thy kendt for at være 'konservative' og uvillige til at ændre skikke; et sted midt i 1900-tallet svækkedes Thy-tilknytningen imidlertid, og også dialektens status ændredes, hvilket til sidst førte til sprogdød (jf. Heegård Petersen 2018: 102, 104 f.). Thybomål taltes fortsat i 1981, da en journalist rapporterede fra Lake Norden til danske avislæsere (jf. Heegård Petersen 2018: 103). Vi kan tilføje, med henvisning til en beretning fra Tage Grønkjær (2009), tidligere fiskeskipper i Thy, født 1943, at man så sent som i 1990'erne kunne høre dansk, sandsynligvis thybomål, i South Dakota. Grønkjær (2009: 37) beretter følgende: "Min søster [...] var i 1993 i South Dakota for at besøge familien [dvs. den del, der var udvandret – KFB & TA] og se de steder, hvortil søstrene fra Vangså [i Thy] var kommet. Lokaltiteterne har navne som Lake Norden, der er den største sø i South Dakota; det er i dette område, Olga, Mette og Julia boede. [...] [G]amle faster Julia i Lake Preston [...] vil[le] snakke dansk og [var] meget god til det". Julia var rejst til USA i 1913, da hun var 14 år – 80 år tidligere (Grønkjær 2009: 37). Udvandrerne "blev nok amerikanere", argumenterer Grønkjær (2009: 37) således, "men beholdt også det danske sprog og tilknytningen til Thy livet igennem".

Kjær & Baumann Larsen (1981) har følgende overordnede beskrivelse af deres feltarbejde i South Dakota, USA: "Som et led i en generel beskrivelse af den sproglige udvikling hos danske indvandrere

i USA har vi arbejdet med lokalanalyser af enkelte dansk-amerikanske samfund. Vi har herunder blandt de tusinder af townships på prærien valgt at foretage en nærmere undersøgelse af Badger township i Kingsbury county, et af de oprindeligt thybodominerede townships i Syd Dakota” (s. 24). ”En af de bedste meddelere fra området”, fortsætter de, ”var Holger Nielsen [HON], født i 1901 [...] der døde i 1977” (s. 30). Vi skal ikke redegøre for HON’s livshistorie her, men vi kan nævne, at han havde en – med egne ord – ”bette butik” i området; en niece i Arlington, der ”kunne snakke mere dansk, end mange af dem, der var født i Danmark”, og som også optræder på optagelser i CoAmDa; samt et stort, vidtfor grenet socialt netværk. Kjær & Baumann Larsen (1981: 30) bringer følgende uddrag fra et båndoptaget interview, hvor HON fortæller om sine forældres første år i Badger, begyndende i 1879:

- (2) *Well, min far han rejste fra Danmark, sådan til [dvs. ’at’] han trængte [et] [’ikke’] gå i kongens tjeneste, og han havde en bror her i Amerika, så rejste han fra Danmark. Og så arbejdede han i dairying factory i Chicago for [’i’] to år; og så kom han ud til Arlington, Syd Dakota, som var [’hed’] Nordland dengang, og han homesteadede her. Og så to år efter sendte han penge til Danmark for [’til’] min mor. Så kom hun til Amerika, og de blev gift om efteråret.*

Den stærke familiefølelse afspejles ved HON’s detaljerede kendskab til kronologien, argumenterer Kjær & Baumann Larsen (1981: 30), og ”trofastheden mod thybomålet”, herunder ”de gamles tøven over for det engelske”, som HON også beretter om i samme interview, er ligeledes ”en vigtig del af traditionen” (s. 31).

Sproget i Thy – thybomål – er en nordvestjysk dialekt. Nordvestjysk omfatter dialekterne i Thy og på Mors, men visse kendetegn findes også i hhv. Vesterhanherred i nordøst og Hardsyssel i syd, ligesom flere hardsysselske træk har spredt sig til specielt den sydlige og vestlige del af området. Dialekterne i Thy og på Mors ligner hinanden meget, men der findes visse karakteristiske forskelle; fx er vestjysk stød (se afsnit 3.12) gennemført i mindre udstrækning på

Mors og i Nordthy end i Sydthy, og det personlige pronomen 'jeg' har på Mors formen *a* frem for *æ* (jf. Arboe 2023: 32, 37 ff.). I det følgende præsenterer vi et signalement af HON's talesprog med udgangspunkt i en sammenligning med træk i traditionelt thybomål. Eksemplerne fra HON stammer fra CoAmDa (Kühl et al. 2020), som vi har haft adgang til via den online søgegrænseflade Korp.³ Vi har haft adgang til optagelser på i alt 1 time og 23 minutter, hvor HON indgår i afslappet, uformel samtale med andre danskamerikanere, indimellem suppleret af sociolingvistiske interviewspørgsmål. Som udgangspunkt for vores analyse af dialektale træk i HON's talesprog anvendes en række beskrivelser af traditionelt thybomål. Mest omfattende er Torben Arboes *Thy-ordbog* i to bind, udgivet november 2023, baseret på et omfattende leksikografisk kildemateriale fra lærer Torsten Balle (1900-1979), Torsted, optegnet 1953-1979. Dette materiale består af ca. 17.000 ordsedler, indtastet i en database og redigeret og annoteret (jf. Arboe 2023: 10 ff.). Vi trækker desuden på andre studier, bl.a. undersøgelser foretaget af Arboe (bl.a. 1986, 1987, 2006), baseret på skriftlige dialektkilder, herunder topografiske beskrivelser fra 1800-tallet og andre, senere optegnelser og dialektprøver, samt i øvrigt dialektgeografiske opslagsværker som Bennike & Kristensen (1898-1912) og atlaskortene i Jysk Ordbog (tilgængelige online via www.jyskordbog.dk, tilgået 9.11.2023, herefter JO).

Den følgende analyse har ikke til hensigt at være udtømmende, men tager udgangspunkt i dialektale træk, som er blevet beskrevet og i forskellige sammenhænge fremhævet for Jylland, Nordvestjylland og i nogle tilfælde specifikt for Thy – og delområder af Thy – i dialektforskningen. På dette punkt adskiller vores tilgang sig delvis fra Heegård Petersens mere omfattende, kvantitative undersøgelse fra 2018, som tager udgangspunkt i mere generelle oversigter over jysk dialektal variation, men som ikke inddrager litteratur med mere specifikt fokus på forholdene i Nordvestjylland og Thy (jf. Heegård Petersen 2018: 108). Ud fra de førnævnte beskrivelser har vi afgrænset dialektale træk med diagnostisk værdi, om end i varierende grad, i

³ En beskrivelse af brugen af Korp i forbindelse med LANCHART-korpusset findes hos Diderichsen & Jensen (*under udg.*). Tak til Jan Heegård Petersen og Philip Diderichsen for at hjælpe os med adgang til Korp og CoAmDa.

forhold til at karakterisere sproget i Thy, og i det følgende gennemgår og kontekstualiserer vi et udvalg af disse træk, og sammenligner med eksempler fra HON. Rækkefølgen af træk i præsentationen går fra det dialektgeografisk mere overordnede eller generelt jyske i retning af det lokale, mere specielt karakteristiske for Nordvestjylland og Thy. Medmindre andet er angivet, er talesprogseksemplerne transskriberet med en forenklet Dania-lydskrift, tilsvarende lydskriften i JO.

3. Dialektale træk i Holger Nielsens talesprog

3.1 Vokalkvalitet *å* i stedet for *a*

I de traditionelle jyske dialekter er det fællesdanske *a* ofte udviklet til *å*; dette er også tilfældet i Thy, men udbredelsen heraf varierer, afhængig af de efterfølgende lyde i ordene (jf. bl.a. Arboe 1986: 32 f.; 2006: 287). Nogle eksempler på udviklingen *a* > *å* i thydomål er *å'* 'af', *håð'* 'havde', *då'ə* 'dag', *skå'* 'skade', *stån'* 'stang', *lån'* 'lange' (Arboe 1986: 32). Hvor vokalen står foran konsonantforbindelserne *-mp*, *-nt*, *-nk*, er udviklingen imidlertid kun gennemført i en del af området: Nordthy har *å* – ligesom i de nordjyske dialekter i Hanherred, Vendsyssel m.v. – mens Sydthy – sammen med de øvrige jyske dialekter, herunder også Mors – i stedet har bevaret *a*. I Nordthy har man fx udtalerne *tåmp* 'tamp', *wån't* 'vante' og *blånk* 'blank', mens man i Sydthy har *tamp*, *wan't* og *blank* (Arboe 2006: 287). I HON's talesprog finder vi eksempler som *glå'* 'glad', *då'ə* 'dag' og *sgå'r* 'skarn', konsistent med det overordnede jyske mønster (jf. desuden Arboe 2023: 89, 115, 508). Hvorvidt distributionen i henhold til konsonantforbindelserne *-mp*, *-nt*, *-nk* tilsvarende mønsteret for Nord- eller Sydthy, er der imidlertid for få belæg i optagelserne til at fastslå, hvorfor dette træk blot kan bruges til at underbygge, at HON's talesprog følger et generelt jysk mønster. HON har formen *plan't* 'plantede' med *a*, men denne kan imidlertid også repræsentere et kodeskift eller lån fra engelsk (jf. også vores diskussion i afsnit 4).

3.2 Sonorant *w*- i stedet for obstruent *v*- foran alle vokaler

Som Vendsyssel og størstedelen af Himmerland har Nordvestjylland, herunder Thy, og en del af det nordvestlige Hardsyssel *w*- i stedet for *v*- foran alle vokaler, mens man syd for dette område generelt kun har

v- foran visse vokaler, fx *i*, *e*, *æ* (jf. Arboe 1986: 33). Forekomsten af w- for v- er således ikke et særtræk for nordvestjysk eller thybomål, men er dog karakteristisk jysk (jf. desuden JO-atlaskort 3.1). Skautrup (1946: 194) giver eksempler som *wand* 'vand' og *wind* 'vind' som udbredte i skriftlige kilder fra Thy. I Arboe (2023: 645 ff.) er bl.a. forlydende w- dokumenteret i en lang række ord, fx *wals* 'vals' (s. 646), *wěj* 'vej' (s. 651) og *wuð* 'våd' (s. 676). Brugen af w- er gennemgående hos HON, som har w- i lydformer som bl.a. *wan* 'vand', *wi* 'vi', *wa* 'var', *wår* 'vor' og *'wælfə'nyw'əð* 'velfornøjet'. Dermed matcher HON's talesprog det nordvestjyske, men i lige så høj grad det bl.a. nordjyske mønster i denne henseende.

3.3 Bibeholdelse af spirantisk -ð for gammeldansk -t

Nordvestjysk har sammen med bl.a. himmerlandsk bevaret spirantisk -ð ('blødt d') for gammeldansk -t (jf. Skautrup 1946: 194; Arboe 1986: 33). I dialekterne i Vendsyssel og Hardsyssel er gammeldansk -t til sammenligning hhv. faldet bort og udviklet til en anden obstruent, -r (jf. desuden JO-atlaskort 4.1a-b). Nogle eksempler fra Arboe (2023) på svækket -ð for gammeldansk -t er *gå·ð* 'gade' (s. 182), *må·ðər* 'måder' (s. 380) og tryksvagt *əð* 'det' (s. 121 ff.). Hos HON finder vi en række eksempler på bibeholdelse af -ð, fx *wi·ð* 'vide' og tryksvagt *əð* 'det'. HON har også *broð'ər* 'broder', muligvis en jysk-engelsk hybrid, da Thy har formen *bro'r* for dette ord (Arboe 2023: 97).

3.4 Foranstillet bestemt artikel æ/ə

En markant forskel på vestjysk og østjysk findes i måden, hvorpå der dannes bestemt form af substantivet. Dette kan også observeres i optagelserne med HON. Hvor østjysk – ligesom rigsdansk – har efterhængt bestemt artikel (jf. skriftsprogets *mand-en*, *hus-et*), har vestjysk foranstillet artikel med formen *æ*, ofte reduceret til *ə* (jf. Arboe 2023: 26), så det fx hedder *æ flø·ð* 'fløden' på thybomål (Arboe 1986: 27), eller *ə man̩* 'manden', *ə toq* 'toget' etc. (Arboe 2023: 26). Grænsen for hhv. den øst- og vestjyske brug af bestemt artikel kan følges, bl.a. for Nordvestjyllands vedkommende, hos Skautrup (1944: 138 ff.), jf. desuden JO-atlaskort 7.1. Hertil kan nævnes, at der i et overgangsområde i Nordøstthy/Hanherred (bl.a.

Lild sogn, Tømmerby sogn) ofte ikke anvendes bestemt artikel ved en del substantiver, hvilket sproghistorisk er et gammelt fænomen (jf. Arboe 2022: 78 f.; Skautrup 1944: 141). Omkring 1940 – og tidligere endnu – var brugen af foranstillet artikel recessiv flere steder langs den såkaldte 'artikelgrænse' i Jylland (jf. Bøegh 2022), men trækket er i vid udstrækning bevaret i optagelserne med HON fra 1970'erne. En række eksempler på brug af foranstillet artikel fra HON, gengivet med samme standardnære transskription som i CoAmDa, præsenteres under (3).

- (3) a. *det var hende hvede der lå på æ gulv*
b. *så begravede de dem der ... lige på æ land*
c. *der var en tomme støv i æ hus*
d. *så sagde æ teacher til mig ...*
e. *de havde pløjet æ jord*

3.5 Palatalisering af *k*-

Et træk, der træffes i Thy, som i højere grad peger i nordjysk end i vestjysk retning, er palatalisering af /k-/ > [kj-] i visse ord, fx i verbet *kja·r* 'kærne' (jf. Arboe 1986: 28). Fænomenet forekommer primært i forlyd foran /a/ og fortunevokaler, jf. desuden supplerende eksempler i Arboe (2023: 273 ff.) tilsvarende et meget kendt, perceptuelt fremtrædende træk i dialekten i Vendsyssel, nemlig palataliseret /t/ (jf. Espegaard 1972: 24). I optagelserne med HON finder vi en række forekomster af *kj*- i forlyd, bl.a. i *kjy* 'kørte', *kjenj* 'kendte' og *kjèr·k* 'kirke'.

3.6 Reduktion af forbindelser med *-rn* til *-r*

I Thy, Salling og det nordlige Hardsyssel reduceres konsonantforbindelsen *-rn* konsekvent til *-r* (jf. Skautrup 1946: 196; Arboe 1986: 28; 2006: 287; 2023: 47). Arboe (2023) har eksempler fra Thy som *ku·r* 'korn' (s. 305), *bå·r* 'barn' (s. 71) og *stja·r* 'stjerne' (s. 552). I det øvrige Hardsyssel svinder *-rn* i stedet til *-n*, og Mors, som udviser variation i forhold til dette træk, følger dels mønsteret fra Thy, dels mønsteret fra Hardsyssel. I størstedelen af det øvrige Nørrejylland er det i stedet *-r-*, der forsvinder, jf. udbredte former som *ku·n* 'korn' og

bå'n 'barn' (jf. Bennike & Kristensen 1898-1912, kort 65). Her er der kun få relevante belæg i optagelserne med HON, men alligevel kan vi fastslå, at HON's talesprog her følger mønsteret fra Thy, Salling og det nordlige Hardsyssel, jf. formerne *ku:r* 'korn' og *ba:r* 'børn', sidstnævnte afhjemlet med *a*, ikke *å*, hvilket også kendes fra Thy (jf. Arboe 2023: 71).

3.7 Éns tryk på begge led i sammensætninger

Et iørefaldende træk, der optræder i nordvestjysk, er éns tryk på begge led i sammensætninger: De to led i sammensatte ord kan begge have hovedtryk, hvor rigsdansk og ikke-nordvestjyske dialekter i stedet konsekvent har fordelingen hovedtryk plus bitryk (jf. Arboe 1986: 33 f.; 2023: 37). Arboe (1986: 34) giver bl.a. følgende thybomåleksempler, hvor tegnet <'> markerer hovedtryk: '*taŋ*·'*hyw*·*l*' 'tandhjul' og '*ø*·*stær*·'*æŋ*·' 'øst(er)ende' (jf. desuden supplerende eksempler i Arboe 2023: 37). Dette mønster findes også hos HON, der har to hovedtryk i sammensætninger som fx '*tybør*·'*snag*' 'thyboersnak', '*reðnæŋs*·'*man*' 'redningsmand' og '*bæjstø*·'*få*·*r*' 'bedstefar'.

3.8 Forlængelse af vokaler foran forbindelser med -s(p/t/k)

Det er et nordvestjysk særtræk, at vokaler forlænges – og i nogle tilfælde diftongeres – foran forbindelser med -s, samt foran -s plus en konsonant *p*, *t*, *k*, dvs. -*sp*, -*st* og -*sk* (jf. bl.a. Skautrup 1946: 195; Arboe 1986: 33 f.; 2023: 39). Nogle eksempler fra Thy er *pa*·*s* 'passe', *me*·*st* 'miste', *gjæ*·*sp* 'gispe' og *tå*·*sk* 'taske', jf. desuden også enkelte andre ordtyper som fx sammensætningsleddet *ø*·*stær*- 'øster-' (Arboe 1986: 34). I Arboe (2023) findes en lang række yderligere eksempler (jf. desuden JO-atlaskort 8.1). Der findes også eksempler på denne type vokalforlængelse i HON's talesprog, jf. former som fx *gri*·*s* 'grise', *sø*·*stø* 'søster' og *ty*·*sk* 'tyske'. Forbindelser med -*sp* optræder ikke i optagelserne med HON.

3.9 Klusilspring

I nordvestjysk – og i øvrigt i dialekterne i Hardsyssel og Vendsyssel – udtales vokalerne *i*, *y*, *u* langt, med en glidning mod den approksimant, de artikulatorisk er tættest på: *i* og *y* mod *j*; *u* mod *w* (Arboe 2023:

37). Dette kan noteres (fx som *ij*, *yj*, *uw*), men som oftest tages glidningen for givet og noteres derfor ikke (jf. Balle 1967: 45 ff.). Et meget karakteristisk træk, der findes i nordvestjysk, er det såkaldte klusilspring (eller klusilparasit), som er en form for epentetisk klusil, eller ifølge Balle snarest en spirant, typisk manifesteret som en *k*- eller *g*-agtig lyd, eller spirantisk *q* ('blødt *g*'), der høres ved disse høje eller lukkede vokaler i oprindelige enstavelsesord (jf. desuden Arboe 1986: 28; 2006: 286 f.). Klusilspring optræder ikke kun i udlyd, men også foran *l*, *m*, *n*, *r*, *s*, *ð* (jf. også JO-atlaskort 2.1b). Arboe (2023), som følger Balle i at notere klusilspring med tegnet <x>, en konvention, vi bibeholder her, dokumenterer klusilspring i en lang række ord, fx *six* 'se' (s. 471), *hyxl* 'hyl' (s. 245), og *guxl* 'gul' (s. 200). Klusilspring optræder hyppigt hos HON, som bl.a. har det i ord som *mixl* 'mil', *tyx* 'Thy' og *uxəð* 'ud'. At trækket fortsat var produktivt hos HON, kan desuden sandsynliggøres med eksempler som *bixl* 'bil', et moderne ord, og *papixə* 'avis', et oversættelseslån (sml. engelsk *paper* 'avis'), hvor sidstnævnte er et tostavelsesord, samt *kəxər* 'køer', med standardnært *ø* frem for forventet *y* (jf. Arboe 2023: 299).

3.10 Indlydende *-j-* i stedet for *-nd-* i visse forbindelser

En særlig nordvestjysk udvikling af *-nd-* > *-j-* forekommer i en række ord, hvor en bagtungevokal kommer før, og et tryksvagt *-ən*, *-əl* eller *-ər* følger efter (jf. Arboe 1986: 33; 2023: 46; JO-atlaskort 4.4). Som Skautrup (1946: 196) bemærker, "drejer [det] sig vel ikke om mange ord, men de er til gengæld [blandt] de almindeligste". Arboe (2023) har bl.a. eksempler som *haj'əl* 'handel' (s. 213), *fojən* 'fundet' (s. 151) og *ajər* 'andre' (s. 61). Selv om der kun er enkelte belæg i optagelserne, så forekommer dette træk også i HON's talesprog, i hvert fald i forbindelse med vokalen *a*, jf. fx *hi'najən* 'hinanden' og *ajər* 'andre'.

3.11 Det personlige pronomen *æ* 'jeg'

Formen *æ* for 'jeg', altså *æ* som det personlige pronomen i 1. person ental, findes i størstedelen af Thy, med sognene Hjørdemål og Østerild som den østlige grænse for udbredelsen. Længere østpå har Lild-Tømmerby og sognene på Hannæs (dvs. Arup, Vesløs, Øsløs) alle *a*

som i det øvrige Hanherred og i Vendsyssel, samt i øvrigt på Mors. Brugen af *æ* findes foruden i Thy også i Thyborøn og Harboøre samt i størstedelen af Sønderjylland (Arboe 1986: 26; 2006: 282 f.; 2023: 32). Den samlede udbredelse af *æ* og *a* for 'jeg' i de jyske dialekter kan ses på kortet til artiklen *a*³ i JO (jf. desuden også Bennike & Kristensen 1898-1912, kort 85). Bemærk, at formen *æ* afspejler et ældre trin i lydudviklingen end *a* (jf. Skautrup 1944: 48; 1946: 195). En række eksempler på brug af *æ* for 'jeg' fra HON, gengivet med samme transskription som i CoAmDa (dog med *jeg* ændret til *æ*, og med *ikke* ændret til *et*), præsenteres under (4).

- (4) a. *nej æ har heller et været i Danmark*
b. *well æ kan da forsøge om æ kan*
c. *æ blev kendt med ham dengang han arbejdede for min søster*
d. *æ tror et æ kunne snakke engelsk øh før æ begyndte i skole*
e. *men øh ... of course æ ... æ er noget tunghør nu*

3.12 Vestjysk stød

Et andet fremtrædende, vestjysk kendetegn ved sproget i Thy er det prosodiske udtaletæk, der kendes som vestjysk stød (jf. Arboe 2023: 37 ff.). Vestjysk stød behandles indgående hos Ringgaard (1960), og tidligere specifikt for Thy hos fx Skautrup (1946: 195), og senere hos Arboe (bl.a. 1986: 26 f.; 2006: 280 ff.), jf. desuden også JO-atlaskort 1.4-1.6. I Sydthy har man vestjysk stød, markeret <">, jf. fx *kjæ"* *p* 'kæppe', *ha"* *t* 'hatte', *stå"* *k* 'stokke' (Arboe 2006: 280, 284), i fuldt omfang, dvs. på alle oprindelige tastavelsesord med medialt eller finalt *p*, *t*, *k*; i Nordthy har man derimod kun vestjysk stød på vokal plus *p*, *t*, *k*, ikke på konsonant foran *p*, *t*, *k*, hvor man i stedet har længde på konsonanten, ofte en nasal. Eksempelvis er udtalen af substantivet 'lampe' og verbet 'hjælpe' således hhv. *lam"* *p* og *hjæl"* *p* med vestjysk stød i Sydthy, men *lam* *p* og *hjæl* *p* med længde i Nordthy, og det samme mønster gør sig gældende for konsonant plus *t* og *k* (jf. Arboe 2023: 37 f., med videre eksempler). HON's brug af vestjysk stød følger mønsteret for Nordthy: Han har vestjysk stød i udtalerne *kle"* *p* 'klippe', *æ"* *tør* 'efter' og *sna"* *k* 'snakke', men ikke i formerne for fx *ten* *kår* 'tænker', *hjæl* *pår* 'hjælper' og *støm* *pål* 'stemple'.

3.13 Nedslag i forhold til yderligere træk – og ’manglende’ træk

I tillæg til de ovennævnte kan man inddrage andre træk, der følger til signalementet af HON’s udvandrersprok. Af andre træk, der afspejler dialektal sprogbrug, og som bidrager yderligere til at karakterisere HON’s talesprog som thydomål, kan vi fx henvise til følgende leksikalske træk og lydformer, alle med korrelater i Arboe (2023): *ar’bəd* for ’arbejdede’ (s. 64); *hwans* for ’hvad’ (s. 239 f.); *et/e’’t* for ’ikke’ (s. 260); *møj’* for ’meget’ (s. 365 f.); *nøj’* for ’noget’ (s. 388); *sam’əl* for ’sammen’ (s. 469). Endnu yderligere træk kunne fremhæves.

Der er imidlertid også en række træk med diagnostisk værdi i forhold til at karakterisere traditionelt thydomål, som ikke optræder på optagelserne med HON. Et par eksempler skal kort behandles her. HON’s talesprog har ikke nødvendigvis manglet disse træk, skal det understreges, men de har det til fælles, at de er af en type, der kan være vanskelig at detektere på baggrund af korpusdata, enten på grund af at ikke forekomme ofte eller i kraft af at kræve minimalparanalyse for at kunne påvises. Et eksempel på sidstnævnte forhold er fjerde åbningsgrad, dvs. forekomsten af en ekstra, mere åben række af vokaler, hvor thydomål ikke konsistent har en komplet ekstra række, men dog konsekvent har en vokaldistinktion *è* mellem *e* og *æ*. Dette emne er systematisk behandlet i Arboe (1987). Et andet eksempel på et træk, der kan være vanskeligt at påvise, er muligheden for at udelade bestemt artikel ved substantiver, dvs. artikelløshed, som i udtryk som *po haw’* ’på havet (for at fiske)’ eller *i mark* ’i marken’ (Arboe 2023: 40). Dette syntaktiske træk findes mest i det nordligste Thy. Et eksempel på et træk, der er for sjældent forekommende til at kunne påvises i optagelserne med HON, er det forhold, at et substantiv i flertal kan opfattes som stofneutrum, dvs. et massenavn, jf. (5).

- (5) *de ‘æŋ’ər æ så ‘møj’ ‘nøj’ ‘i-ðəŋ’ ‘kram’* ’det (dvs. de) ænder er så meget noget (dvs. nogle) ædende kram (dvs. kræ); ænder æder så meget’ (Arboe 2023: 27)

Her betragtes ænder som en generisk helhed og omtales derfor som stofneutrum. Nogle yderligere træk, man kunne forvente, at HON

havde, men som der ikke findes belæg for, er *br-* i stedet for *vr-* i et ord som 'vrider' (jf. Arboe 2023: 668); forlængelse af vokalen før forbindelser med *f-*, som i *træ:f* 'træffe' (jf. Arboe 2023: 47); samt forekomst af *q-* i forlyd i et ord som 'gik' (jf. Arboe 1986: 33). Kun i sidstnævnte tilfælde kan vi på baggrund af syv forekomster i optagelserne, alle med formen *gik*, sandsynliggøre, at dette træk ikke var fremtrædende i HON's talesprog. De forskellige træk optræder til gengæld på andre CoAmDa-optagelser med danskamerikanere med rødder i Thy.

4. Opsamling og videre perspektiver

Baseret på det foregående er det tydeligt, at HON – Holger Nielsen fra South Dakota – i sit talesprog var præget af træk fra traditionelt jysk, mere specifikt nordvestjysk og specielt (Nordthy-)thybomål. Som argumenteret i Arboe (2006: 280) er tre dialektale hovedtræk – foranstillet artikel, det personlige pronomen *æ* og vestjysk stød – tilstrækkelige til at identificere en informant som talende thybomål, og der er således ingen tvivl om, at HON talte en form for thybomål. Det er dog selvfølgelig ikke hele historien, som det bl.a. fremgår af indblandingen af engelske ord i hans sprog (jf. fx diskurspartiklerne *well* og *of course* i eksemplerne i afsnit 3.11). Desuden er der nogle træk, der kan tilskrives fortsættelse fra jysk, men samtidig kan de også afspejle engelsk indflydelse; et eksempel (jf. også afsnit 3.3) er HON's brug af *ð-* i forlyd i visse småord, fx *ða* 'da', hvilket er et dialektalt træk fra gammel tid, omtalt af Skautrup (1946: 194) og Arboe (2023: 18), som kan være blevet forstærket under indflydelse af engelsk, jf. almindelige engelske ord som fx *there*, *then* og *the*. Heegård Petersen (2018: 111) berører et par lignende eksempler. Thisted Petersen (2018) peger tilsvarende på engelsk påvirkning i en undersøgelse af danskamerikaneres beherskelse af idiomer, hvor hun inddrager et eksempel fra HON (s. 155).

HON's forældre ankom til South Dakota omkring 1880 – et tidspunkt, hvor en generel tendens til afdialektalisering var på vej i Danmark. Sidst i 1890'erne (jf. Bøegh et al. 2023) kunne sprogforskere begynde at beskrive en udvikling, der godt 100 år senere var nået så langt, at landet omkring år 2000 kunne beskrives som kandidat til at

være det mest homogene sprogsamfund i verden (jf. Pedersen 2003). I 1970'erne talte HON en på mange måder mere traditionel form for thybomål, end mange samtidige thyboer gjorde (jf. videre Arboe 2016 for en diskussion). Denne case udviser dermed ligheder med andre situationer, der involverer sprog-/dialektøer (jf. fx Flodell 1996 om Misiones-svensk i Argentina), dvs. hvor et udvander- eller arvesprog bliver talt i et minoritetsamfund, indlejret i det omgivende storsamfund, med den sproglige udvikling i store træk isoleret fra udviklingen i hjemlandet. I danskamerikansk sammenhæng, fremhæver Kjær & Baumann Larsen (1981: 31), indtog de danske bosættelser i South Dakota en særstilling ved at være sene og ved, at gruppen af thyboer i mange tilfælde levede isoleret. En opfølgende, mere omfattende undersøgelse vil være nødvendig for at belyse, hvorvidt og i hvilket omfang resultaterne af vores analyse af HON's talesprog er repræsentative for thybomål i South Dakota mere generelt.

Litteratur

- Arboe, Torben. 1986. Fra Limfjord til Vesterhav – signalement af den nordvestjyske dialekt. *Ord & Sag* 6: 25-37.
- Arboe, Torben. 1987. Har det nordvestjyske vokalsystem 4 åbningsgrader? *Danske Folkemål* 29: 1-37.
- Arboe, Torben. 2006. Dialekt og regionalsprog. I Knud Holch Andersen, Willy Mardal, Jytte Nielsen, Kaj Nysted, Orla Poulsen & Ditte Svendsen (red.), *Thy – Landet mod Nordvest*. Thisted: Forlaget Knakken/Museet for Thy og Vester Hanherred: 279-288.
- Arboe, Torben. 2016. Glæden ved landskab, terræn og sprog. I Else Bisgaard et al. (red.), *Thy – længslernes land*. Thisted: Museum Thy: 137-139.
- Arboe, Torben. 2022. Dialekter i Lild- og Hannæs-området før og nu. *Historisk Årbog Thy* 2022: 77-84.
- Arboe, Torben. 2023. *Thy-ordbog. Dialekter i Thy i mands minde*. 2 bd. Thisted: Forlaget Knakken.
- Balle, Torsten. 1967. Notation af lange vokaler i Thy. *Sprog og Kultur* 25: 45-48.

- Baumann Larsen, Mogens. 1981. *Dansk i USA – et forskningsprojekt. Udkast til forskningsansøgning*. Aalborg: Aalborg Universitetscenter, Institut for sprog, kommunikation og kulturhistorie.
- Baumann Larsen, Mogens & Iver Kjær. 1978. Norms in Danish-American. I John Weinstock (red.), *The Nordic Languages and Modern Linguistics 3. Proceedings of the Third International Conference of Nordic and General Linguistics. The University of Texas at Austin. April 5–9, 1976*. Austin: The University of Texas at Austin: 192-194.
- Bennike, Valdemar & Marius Kristensen. 1898-1912. *Kort over de danske folkemål med forklaringer*. København og Kristiania: Gyldendalske Boghandel/Nordisk Forlag.
- Bøegh, Kristoffer Friis. 2022. Om dialektcykulturen i 1940 og udforskningen af artikelgrænsen mellem øst- og vestjysk. *Ord & Sag* 42: 31-44. <https://doi.org/10.7146/ordogsag.v42i.141141>
- Bøegh, Kristoffer Friis, Peter Bakker, Inger Schoonderbeek Hansen & Carsten Levisen. 2023. The Beginning of Quantitative Sociolinguistics in the Nineteenth Century: The Dane Anker Jensen (1878–1937) and his pioneering study “The Linguistic Situation in the Parish of Aaby, Aarhus County” (1898). *Historiographia Linguistica* 49(2/3): 336-354. <https://doi.org/10.1075/hl.00114.boe>
- Diderichsen, Philip & Torben Juel Jensen. *Under udg. Samtaler i korpusformat: Repræsentation af talesprog i LANCHARTs korpusinfrastruktur. Nordlyd*.
- Espegaard, Arne. 1972. *Vendsysselsk Ordbog. Ordbog over målet i de vendsysselske herreder samt Øster Hanherred*. Bd. 1. Hjørring: Vendsyssel Tidendes Forlag.
- Flodell, Gunvor. 1996. Immigrant Swedish in Misiones. I Iain Clarkson & P. Sture Ureland (red.), *Language Contact across the North Atlantic. Proceedings of the Working Groups held at the University College, Galway (Ireland), 1992 and the University of Göteborg (Sweden), 1993*. Berlin, Boston: De Gruyter: 217-235. <https://doi.org/10.1515/9783110929652.217>
- Grønkjær, Tage. 2009. Fra Vangså til Amerika. *Historisk Årbog for Thy og Vester Hanherred 2009*: 31-38.

- Heegård Petersen, Jan. 2018. Phonological Individuation in a Former Danish Settlement in South Dakota, USA. *Journal of Germanic Linguistics* 30(2): 97-133. <https://doi.org/10.1017/S1470542717000071>
- Heegård Petersen, Jan, Karoline Kühl & Peter Bakker. 2021. De nye hjem. I Ebba Hjort, Henrik Galberg Jacobsen, Bent Jørgensen, Birgitte Jacobsen, Merete Korvenius Jørgensen & Laurids Kristian Fahl (red.), *Dansk Sproghistorie 5. Dansk i samspil*. Aarhus/København: Aarhus Universitetsforlag/Det Danske Sprog- og Litteraturselskab: 101-120.
- Jeppesen, Torben Grøngaard. 2005. *Danske i USA 1850-2000 – en demografisk, social og kulturgeografisk undersøgelse af de danske immigranter og deres efterkommere*. Odense: Odense Bys Museer.
- Jysk Ordbog. 2000 ff. Tilgængelig online via <https://jyskordbog.dk> (tilgået 9.11.2023).
- Kjær, Iver & Mogens Baumann Larsen. 1973. ”Tings gik like that”. En dansk-amerikansk tekst og et bilingvistisk analyseperspektiv. *Danske Studier* 1973: 108-118.
- Kjær, Iver & Mogens Baumann Larsen. 1978. Problems and observations of American-Danish. I John Weinstock (red.), *The Nordic Languages and Modern Linguistics 3. Proceedings of the Third International Conference of Nordic and General Linguistics. The University of Texas at Austin. April 5–9, 1976*. Austin: The Uni. of Texas at Austin: 189-191.
- Kjær, Iver & Mogens Baumann Larsen. 1981. Dansk i Dakota. *Carlsbergfondet. Årsskrift 1981*. København: Rhodos: 24-31.
- Kühl, Karoline. 2020. Language Shift and Maintenance among Danish Immigrants in the US. *The Bridge* 43(1): 3-24.
- Kühl, Karoline, Jan Heegård Petersen & Gert Foget Hansen. 2020. The Corpus of American Danish: A language resource of spoken immigrant Danish in North and South America. *Language Resources and Evaluation* 54(3): 831-849. <https://doi.org/10.1007/s10579-019-09473-5>
- Pedersen, Inge Lise. 2003. Traditional dialects of Danish and the de-dialectalization 1900–2000. *International Journal of the Sociology of Language* 159: 9-28. <https://doi.org/10.1515/ijsl.2003.012>
- Ringgaard, Kristian. 1960. *Vestjysk stød*. Aarhus: Universitetsforlaget i Aarhus.
- Skautrup, Peter. 1944. *Det danske sprogs historie*. Bd. 1. København: Gyldendal.

- Skautrup, Peter. 1946. Folkemålet. I C. Brunsgaard & Henry E. Pedersen (red.), *Landet mod Nordvest – Thy og Vester Han Herred. Bidrag til en Belysning af Egnens Forhold i Fortid og Nutid*. København: Forlaget Bauta: 187-198.
- Thisted Petersen, Kathrine. 2018. Danske ord på afveje i den nye verden: Amerikadanskeres beherskelse af idiomer. I Inger Schoonderbeek Hansen, Kirsten Lyshøj, Viggo Sørensen (red.), *Fraseologi – genveje og omveje: Festskrift til Torben Arboe i anledning af hans 70-årsdag den 8. september 2018*. Aarhus: Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning: 153-157.

Hvornår taler de unge fynsk på Fyn? – dialekt som en resurse i unges hverdagsprog

Kirstine Boas
Aarhus Universitet

1. Indledning¹

Der er udbredt enighed om at sproget standardiseres over hele landet, og at den traditionelle brug af dialekt forsvinder (Pedersen 2003) – dette foregår også blandt de yngre sydfynboer. Da jeg i forbindelse med feltarbejdet til mit ph.d.-projekt (*Hvorfor taler de fynsk på Fyn?*) skulle opholde mig en periode på Fyn, gik der dog ikke længe i de unge sydfynboers selskab, før de fynske varianter piblede frem. Maegaard et al. (2020) beskriver hvordan brugen af dialekt i andre områder af landet ikke er forsvundet helt, men i stedet har ændret sig og fået nye sociale betydninger. Jeg vil i denne artikel undersøge om det samme gør sig gældende blandt en række unge sydfynboer. Indledningsvis kan det nævnes at det er forskelligt hvornår dem der kan tale med dialekt, gør det. Der synes at være afgørende faktorer som personlighed, sammensætning af aktuel social gruppe, fysiske rammer og det emne de unge taler om, der spiller ind i forhold til hvornår de unge slår over i dialekt.

Denne artikel præsenterer en kvalitativ undersøgelse af nogle udvalgte eksempler på skift ud og ind af dialekt der fandt sted blandt de unge fynboer jeg besøgte i mit etnografiske feltarbejde på Skårup Skole på Sydfyn. Jeg vil introducere to forskellige observationer som på forskellig vis illustrerer at forskellig sprogbrug, herunder brug af dialekt, blandt disse unge kan have en specifik værdiladning eller effekt

¹ Stor tak til Inger Schoonderbeek Hansen, Valdemar Nielsen Pold, Karen Schriver, Ea Lindhardt Overgaard og Pernille Meyer for gode kommentarer og diskussioner. Også tak til Mette-Marie Møller Svendsen for hjælp med kort, og til Ingeborg Christensen for gode snakke om (blandt andet) Jens Smærup Sørensen. Naturligvis også en stor tak til eleverne på Skårup Skole for at lade mig lære dem at kende, og for at bidrage til bl.a. denne undersøgelse.

i bestemte kontekster. Til sidst vil jeg diskutere mine observationer i forhold til aspekter af det sociolingvistiske begreb *indeksikalitet* (Silverstein 1985, 2003), der også er anvendt inden for lingvistisk etnografi (fx Johnstone 2013; Snell 2017).

2. Skårup

Skårup ligger otte kilometer øst for Svendborg, og dermed et godt stykke inde i det område der traditionelt hører til det stødløse område i Danmark (se figur 1). Stød er det lydlige fænomen som adskiller udtalerne af ord som fx *hun* og *hund*, *ven* og *vend*, *bønner* og *bønder*. Skårup har cirka 1.800 indbyggere og en folkeskole til og med 9. klassetrin med to spor samt en tilhørende specialske. Der er købmand, kiosk, kirke og en stor idrætshal. Desuden har Skårup huset Danmarks ældste lærerseminarium (1803-2010). På grund af lærerseminariet er mange af Skårups indbyggere lærere, og mange af de børn der går i skole i Skårup, er fra lærerfamilier.

Figur 1: Den røde plet viser hvor Skårup ligger. Den røde streg markerer stødgrænsen. Kilde: www.dialekt.ku.dk (sidst tilgået 4.12.2023).

3. Lingvistisk etnografi på Skårup Skole

I foråret 2022 udførte jeg et lingvistisk etnografisk feltarbejde på 9. årgang på Skårup Skole. I sådan et feltarbejde ser man specifikt på hvordan sprog varierer, og hvordan det hænger sammen med sociale processer og dynamikker i en given kontekst, såsom i en social gruppe (Kiesling 1998), en skoleklasse (Eckert 1989; Quist 2005; Maegaard 2007; Coupland & Creese 2015) eller i et samfund (Johnstone 2013).

Mit feltarbejde bestod i en sammenhængende måneds besøg på Skårup Skole. Jeg havde også to opfølgende besøg af et par dages varighed. I løbet af mit længere besøg lærte jeg skolens to 9. klasser godt at kende. Jeg deltog i deres undervisning, og var sammen med dem i deres frikvarterer. I det omfang det passede dem, tilbragte jeg også tid med dem efter skole. Jeg interviewede de fleste elever på 9. årgang. Desuden bad jeg eleverne lave en række optagelser af sig selv, hvilket de gerne ville medvirke til. I mine interviews spurgte jeg dem om hvordan de opfattede det sprog der blev talt omkring dem, og om de kunne udpege mønstre i eget – og klassekammeraters – sprog. Udover de bandede data har jeg skrevet mange siders feltnoter både under og efter mine observationer.

Styrken ved det etnografiske arbejde jeg lavede i Skårup, er at jeg lærte eleverne at kende. Vi talte om drømme, håb, udfordringer, konflikthåndtering, hvor de kommer fra, hvad de identificerer sig som, hvordan de opfatter sig selv, deres venner og det område de bor i. Der er altså grundlag for at kunne koble mine lingvistiske observationer til individers identiteter og grupperes identiteter (Blommaert 2007; Eckert 2008; Quist 2005; Shaw et al. 2015).

4. At tale med to sprog

Mit klare indtryk fra Skårup er at de unge bruger dialekt som noget man kan slå over i. En sådan performativ effekt gør ifølge Pia Quist dialekterne mere relevante end nogensinde ud fra et forskningsperspektiv (Quist 2017). Når de unge fra Skårup slår over i dialekt, er det fra enten regionalsprog eller standarddansk. Selvom jeg i denne artikel ikke vil fokusere på hvilke af de to varieteter de unge slår over fra, vil jeg alligevel beskrive hvad jeg forstår ved forskellen på regionalsprog og dialekt. Det gør jeg for at vise at den

dialekt der tales med i Skårup, er nærmere den traditionelle dialekt end regionalsproget².

Inger Ejsskjær introducerede i 1964 begrebet *regionalsprog* i sin afhandling om sproget i Vinderup. Ifølge Ejsskjær opfatter sprogbrugeren selv regionalsproget som standarddansk (altså som teoretisk ikke-lokaliserbart, jf. Kristensen 2003: 32). Hun skriver at det var et ”sprog, som vi, der talte det, følte som rigsdansk” (Ejsskjær 1964: 41). Under en række interviews fortalte flere af de unge fra Skårup at når de slår over i dialekt i løbet af skoledagen, er det for at lyde ”anderledes end normalt”. Det er altså ikke en sprogbrug der selv forbinder med standardvarietet. Inge Lise Pedersen beskriver desuden regionalsproget som ”et sprog der ved siden af nationalt ulokaliserbare træk består af varianter der er ulokaliserbare inden for regionen, men er lokaliserbare nationalt” (Pedersen 1999: 28). Jeg forstår ligeledes regionalsprog som en varietet der vil kunne forbinde taleren med at være fra Fyn, men ikke specifikt fra Sydfyn – eller Skårup for den sags skyld. Med dialekt forstås mere stedsspecifikke varianter af sproget (fx stødløse varianter, jf. Andersen 1958), og når der slås over i dialekt, er det temmelig gennemført. Der er derfor ikke en betydelig mængde standarddanske træk til stede som ifølge Kristensen (2003) ellers er et kriterie for regionalsprog. Den dialekt der tales blandt de unge i Skårup, er dog udtyndet sammenlignet med de traditionelle sydfynske dialekter. Jeg har fx ikke hørt diftonger som ellers har været meget karakteristisk for traditionel dialekt. Det til trods er der alligevel så stor forskel på deres regionalsprog og det de slår over i, at sidstnævnte må siges at være dialekt.

Afhængig af situation, hvem de er sammen med og en lang række andre sociale faktorer, veksler de unge mellem regionalsprog/standarddansk og dialekt. Den danske forfatter Jens Smærup Sørensen beretter om sådanne skift i sin erindringsfortælling med titlen *Jens: En fortælling* (Sørensen 2018). Her beskriver han hvordan han lærte at tale med to sprog i sin barndom i Himmerland. Han fortæller om hvordan dialekten blev lagt på hylden uden for hjemmet, og omvendt

2 Jeg vil derfor blot skrive ”regionalsprog/standarddansk” fremover, når jeg henviser til den varietet de skifter fra. På sin vis er dette også for statiske betegnelser at bruge om dette, da sprogbruken i disse også dynamisk med lån fra andre varieteter, som beskrevet i artiklens sidste afsnit.

hvordan han hurtigt erfarede at 'det fine sprog' ikke havde plads om middagsbordet derhjemme. Erfaringen med at være "flersproget", som han beskriver i bogen, minder om de observationer jeg gjorde mig under mit feltarbejde i Skårup. Her var der ligeledes unge der skiftede mellem forskellige måder at tale på (Kristiansen 2009 beskriver lignende erfaringer). Måden hvorpå de forskellige måder at tale på blev valgt til og fra – og særligt hvornår de gjorde det – varierede betydeligt. I det følgende afsnit vil jeg forsøge at give et par eksempler på dette.

5. Ude og hjemme

Den ene måde hvorpå de unge skifter mellem dialekt og regionalsprog/standarddansk, minder om den Jens Smærup Sørensen også beskriver. Også nogle af de unge fra Skårup vil ikke bruge sproglige varianter der forbinder dem med det lokale, når de er i skole og sammen med deres venner. Historien kan være en anden hjemme hos dem selv eller når de er sammen med familie fra lokalområdet. Det er svært at sige hvor mange af eleverne der oplever at skifte så markant mellem varieteterne fordi jeg i mit etnografiske arbejde ikke var hjemme hos eleverne. Enkelte gav imidlertid udtryk for at det forholdt sig sådan for dem. Jeg interviewede en 15-årig pige som fortalte mig følgende:

Eksempel 1: Interview med Mia³

1	Int	så der bliver snakket ærøsk hjemme hos jer?
2	Mia	min mor snakker faktisk ikke ærøsk (.) det er mest mig og min far der gør det (0.4) men når vi er på Ærø så smitter det <u>virkelig</u> meget (.) så snakker vi <u>virkelig</u> meget ærøsk
3	Int	og så sagde du at du kommer nogle gange til at gøre det (.) når du bliver nervøs?
4	Mia	ja ↗
5	Int	også her på skolen?

3 Jeg har transskriberet eksemplerne efter udskriftssystemet på www.samtalegrammatik.dk (tilgået 4.12.2023). Jeg bruger således fx spørgsmålstegnet skriftsprogligt, og ikke til at markere stigende intonation. Navnet "Mia" er et pseudonym, og det samme gør sig gældende for de andre navne i eksemplerne.

- 6 Mia ja. For eksempel til en fremlæggelse (.)
som jeg er meget uforberedt på eller er
meget nervøs på (.) så kommer der bar ærøsk
lige pludselig, hvor man bare er sån (0.3)
det forstår de jo ikk (.) hva det betyder
- 8 Int tror du ikke de forstår det her (.) hvad
det betyder?
- 9 Mia njo, lidt tror jeg

I uddraget fortæller Mia at hun taler ærøsk hjemme hos sig selv (i Skårup), og når hun besøger sin familie på Ærø. Hun oplever at dialekten "smutter [...] virkelig meget" når de besøger familien på Ærø, og at de på Ærø derfor taler "virkelig meget ærøsk" (eksempel 1, linje 2). Kvantiteten af ærøsk hun oplever at tale, kan gradbøjes. Da det på Ærø er "virkelig meget ærøsk" der bliver talt med, må det forstås at det forekommer mindre mellem Mia og hendes far. Forud for interviewet fortalte Mia at hun kunne komme til at tale ærøsk i skolen når hun blev nervøs. Igen adspurgt om dette uddyber hun at det kunne ske under en "fremlæggelse som jeg er meget uforberedt på". Det er ikke bevidst hun slår over i ærøsk i sådan en situation, for hendes oplevelse er at ud af hendes mund "så kommer der bare ærøsk lige pludselig" (eksempel 1, linje 6). Hun fortæller altså at hun ikke er helt i kontrol med om hun taler ærøsk eller ej, når hun mister kontrollen eller bliver nervøs. Ved at fortælle om de sjældne tilfælde hvor hun taler ærøsk i skolen, fortæller hun implicit også at skolen ikke er en social kontekst hvor hun finder det passende at tale ærøsk. Hun siger: "det forstår de jo ikke hvad det betyder" (eksempel 1, linje 6). Hendes måde at bruge sprog er tæt forbundet med hendes identitet og det hun gerne vil signalere. Eksempelvis vil hun gerne flytte til Odense når hun bliver ældre. Selvom hun holder af lokalområdet, ser hun bestemt ikke sig selv ende med at bo på Ærø som fx hendes bedsteforældre gør. Det samme gælder hendes veninder. I deres vennegruppe er det essentielt at de ikke vil blive boende på Sydfyn. I løbet af skoledagen vil de derfor gøre sig umage med ikke at blive associeret med en positiv tilknytning til det lokale, som dialekten virker til at være et led i at signalere.

6. Fynsk som en del af hverdagskommunikationen

For nogle vil dialekten spille en aktiv rolle i løbet af hverdagen i skolen. Den anden måde at skifte mellem varieteter, fra regionalsprog/standarddansk til dialekt – og tilbage igen, adskiller sig nemlig fra den første måde ved at dialekten ikke er begrænset til hjemmet, men at de unge taler med den i skolen og blandt venner. Når de unge taler med dialekt i skolen, skal det ikke forstås sådan at det er gennemgående og karakteristisk for deres måde at tale på hele tiden. Det forholder sig nærmere sådan at de under de for dem rigtige omstændigheder, det kan både være i et bestemt selskab, bestemte fysiske rammer eller bestemte emner at tale om, vil slå over og tale med dialekt.⁴

Jeg har udvalgt et eksempel der illustrerer mønsteret med at slå over i dialekt i en situation hvor skiftet har en konkret funktion. Samtalen er mellem to drenge fra samme vennegruppe.⁵ Fælles for hele vennegruppen er at de alle er glade og vellidte blandt de andre elever og lærerne, kan lide at feste og have det sjovt. De roder sig sjældent ud i problemer selvom de godt kan lide at drille og prikke lidt til hinanden. Halvdelen af gruppen går meget op i skolen og vil derfor typisk arbejde sammen i timerne. Den anden halvdel er mere tilbagelæned i skolen. De finder ligeledes sammen i timerne. I frikvartererne – og ofte efter skole og i weekenderne – vil de alle mødes og være sammen alle sammen. Jeg har givet en forenklet gengivelse af strukturen og dynamikkerne i gruppen inden for de rammer artiklens omfang tillader. Der er meget mere at sige om de enkelte individer som kan gøre os klogere på hvorfor de gør som de gør, ikke mindst hvorfor de vælger at tale som de gør.

Jeg var med 9. årgang på udflugt hvor to af drengene, en af de ambitiøse, Mik, og en af de tilbagelæned, Otto, fra den pågældende drengegruppe trak sig lidt tilbage for at snakke privat (dog med min diktafon). De sad nær en hønsegård og så på hønsene mens de talte. Linje 4-6 er markeret med fed da det er de tre ytringer som siges med dialekt. De dialektale træk der bruges i dette uddrag, tæller stødløse

4 Michael Silversteins (1985) begreb om *the total linguistic fact* beskriver en holistisk tilgang til at undersøge sprog hvor en række sociale og kontekstuelle faktorer skal medtages, som det gøres her.

5 Adspurgt enkeltvist fortalte de mig at de identificerede sig som drenge, og derfor beskriver jeg dem med deres køn her.

varianter og stigende toner i gruppen af ord der har stød i standard-dansk. Der er desuden et eksempel på dialektudtalen *reddi* i stedet for *rigtig*.

Eksempel 2: Selvoptagelse med Mik og Otto

- 1 Otto ej (.) den er grim den der
- 2 Mik nåeh (0.2) hønen?
- 3 Otto men nuggets (.) det smager godt
- 4 Mik **jah (.)** **det reddi nok** ↗ ☹
- 5 Otto ☹he he
 det må: de da godt produ[↑]ce:r ^ˉhve:r [↑]da:ˉ☹
- 6 Mik ☹ **jæe, det [↑]må de ^ˉsguda godt**ˉ☹
- 7 Otto ej (.) vi er nogle dumme svin bare at sidde
 og sige det her

I samtalen i eksempel 2 indleder Otto i linje 1 med at sige noget nedsættende om hønen foran Mik. Selvom Mik ikke umiddelbart går med i første omgang, fastholder Otto at han vil sige noget politisk ukorrekt, men som skal opfattes humoristisk i deres samtale. I linje 4 går Mik med på præmissen. I samme øjeblik slår han over i dialekt. Det accepterer Otto, og han slår ligeledes over og fortsætter deres interne joke i linje 5. I linje 6 accepterer Mik fortsat joken, og det foregår stadig på fynsk. I linje 7 afslutter Otto deres joke. I det samme slår han tilbage i regionalsprog/standarddansk. Der synes således at være en usagt forståelse mellem de to drenge. De ved begge at når de slår over i dialekt (i en kontekst som denne), så er det forbundet med humor og en vis ironisk distance. Det tillader dem at bevæge sig ind på en lidt mørkere humor. Gennem mit feltarbejde observerede jeg at mørk humor ikke typisk er noget de dyrker. Brugen af dialekt bliver så at sige nøglen til at det er acceptabelt, for da ved de begge at det der bliver sagt, er for sjov. Anne Larsen har gjort lignende observationer i unge bornholmeres brug af dialekt på sociale medier hvor dialekt blev brugt til at mildne og nedtone seriositeten i en sårbar kommunikationssituation (Larsen 2019).

7. Dialekt som en meningsskabende resurse

I sociolingvistikken betragtes sprog ofte som en sociokulturel konstruktion (jf. fx Bucholtz & Hall 2005, 2008). Det gør det fordi sprogbrugere ofte benytter sig af en lang række sproglige resurser de har til rådighed. Måden vi taler, er derfor snarere en ideologisk og sociokulturel konstruktion end en objektiv størrelse (Madsen & Møller 2015: 170). De to eksempler fra Skårup viser at sproget bliver brugt som en dynamisk størrelse der i høj grad er præget af hvem der taler, hvor der tales, hvornår der tales og til hvem der tales.⁶

Både det første og andet eksempel viser at forskellig sprogbrug har en specifik effekt eller værdiladning i bestemte kontekster. Jan Blommaert refererer til dette som *layered simultaneity* (2005: 126). Eksemplerne viser også at dialekt er en resurse nogle af de unge har til rådighed, og som enten bevidst eller underbevidst kan tages frem alt efter hvilken social kontekst de befinder sig i. Hvor drengene i deres samtale syntes at kunne kontrollere deres sprogbrug, rapporterer pigen at hun ikke er fuldstændig i kontrol og nogle gange kommer til at slå over i ærøsk. Hun brugte desuden både jyske, københavnske, multietnolektale og engelske træk i løbet af en skoledag. Det understreger at hun har en stærk kulturel og social kompetence, og at den sociale konstruktion foregår i flere lag: Hun positionerer sig hele tiden socialt ved at trække på varianter der skaber en social betydning i den kontekst de indgår i.

Begrebet *indeksikalitet* kan hjælpe os med at forstå hvad der er på spil, når de unge skårupensere pludselig begynder at tale med dialekt. Indeksikalitet refererer til at det der bliver sagt, udover at have symbolsk og sproglig betydning, også peger på bestemte identiteter og værdier (Silverstein 1985, 2003; Quist 2017). Når pigen i det første eksempel ikke taler ærøsk i skolen, er det formentlig fordi det i skolen (hvor hun ikke forventer de andre ville forstå det, jf. eksempel 1) vil blive opfattet negativt. Til gengæld trækker hun på andre varieteter som i bestemte kontekster kan have en social fordel. Det er et lignende – og alligevel et forskelligt – mønster vi ser hos de to drenge fra den samme vennegruppe. For dem indekserer dialekt noget der

⁶ I løbet af de næste år vil jeg udarbejde og publicere mere udtømmende beskrivelser af den sproglige variation, de sproglige ideologier og de sociale praksisser blandt de unge i Skårup.

kan mitigere en potentielt problematisk bemærkning; det indekserer humør, og at noget er sjovt. Det betyder ikke at dialekttræk ikke også kan indeksere andre sociale betydninger. Selvom jeg har udvalgt et eksempel som er repræsentativt for hvordan et skift til dialekt kan se ud, kan eksemplet ikke alene vise komplekse indeksikalske strukturer. For sådan en analyse vil det være givende at fokusere på enkelte varianter og hvordan disse varierer i forhold til kontekst, identitet og indeksikalitet.

I Maegaard et al. (2020) beskrives det hvordan brugen af bornholmsk har ændret sig drastisk, og ikke mindst at betydningen af brugen af dialekt har ændret sig. Bornholmsk indekserer altså noget andet blandt den unge generation end det gør blandt de ældre generationer. Der kan drages en parallel fra dette studie til brugen af fynsk blandt de unge i Skårup. Hos dem ser det ligeledes ud til at der foregår et skift i hvornår dialekten bruges, og hvad det indekserer når man vælger at tale med dialekt. Når dialekttræk således kan indeksere unikke sociale betydninger hos en række unge sprogbrugere, kan vi afslutningsvist konstatere at brug af dialektale sproglige resurser fortsat indgår i unge sydfynboeres hverdagssprogbrug. Dialekten synes at fungere som en resurse de unge mennesker kan bruge til at udføre forskellige sociale handlinger. Hvornår de taler fynsk, kræver flere undersøgelser af mere data. For nu kan det siges at det er forskelligt hvornår de gør det, og at det virker til at være en både dynamisk og integreret del af den måde en del af de unge fynboer taler til daglig.

Litteratur

- Agha, A. 2007. *Language and Social Relations*. New York: Cambridge University Press.
- Andersen, P. 1958. *Fonemsystemet i Østfynsk*. København: Schultz.
- Blommaert, J. 2005. *Discourse: A Critical Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blommaert, J. 2007. On scope and depth in linguistic ethnography. *Journal of Sociolinguistics* 11(5): 682-688.
- Bucholtz, M. & Hall, K. 2005. Identity and Interaction: A Sociocultural Linguistic Approach. *Discourse Studies* 7(4-5): 585-614.

- Bucholtz, M. & Hall, K. 2008. All of the Above: New Coalitions in Sociocultural Linguistics. *Journal of Sociolinguistics* 12(4): 410-431.
- Eckert, P. 1989. *Jocks & Burnouts*. New York: Teachers College Press.
- Eckert, P. 2008. Linguistic Variation and the Indexical Field. *Journal of Sociolinguistics* 12(4): 453-476.
- Ejskjær, I. 1964. Regionalsprog og lokalt vestjysk regionaldansk. *Dialektstudier* 1: 7-50.
- Johnstone, B. 2013. *Speaking Pittsburghese. The Story of a Dialect*. Oxford: Oxford University Press.
- Johnstone, B. 2016. Enregisterment: How linguistic items become linked with ways of speaking. *Language and Linguistics Compass* 10: 632-643.
- Jul Nielsen, B. & Pedersen, K.M. 1991. *Danske Talesprog. Dialekter, Regionalsprog, Sociolekter*. København: Gyldendal.
- Kiesling, S.F. 1998. Men's identities and sociolinguistic variation: The case of fraternity men. *Journal of Sociolinguistics* 2(1): 69-99.
- Kristensen, K. 2003. Standard Danish, Copenhagen sociolects, and regional varieties in the 1900s. *International Journal of the Sociology of Language* 159: 29-43.
- Kristiansen, T. 2009. Mig og de danske dialekter. En fortælling om baggrunden for mine fortællinger. I Gudiksen, A., Hovmark, H., Quist, P., Scheuer, J. & Sletten, I.S. (red.), *Dialektforskning i 100 år*. København: Museum Tusculanums Forlag: 149-169.
- Larsen, A. 2019. Dialekt og sociale medier. Unges brug af dialekt på Facebook og Messenger. I Goldshtein, Y., Hansen, I. S. & Hougaard, T.T. (red.), *17. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Aarhus: Aarhus Universitet: 329-353.
- Madsen, L.M. & Møller, J.S. 2015. Sproglige normer og sprogbrug: 'høj' og 'lav', 'os' og 'dem' i nutidens forestillede sociolingvistiske landskab. I Gregersen, F. & Kristiansen, T. (red.), *Hvad ved vi nu – om danske talesprog?* København: Museum Tusculanums Forlag: 167-183.
- Maegaard, M. 2007. *Udtalevariation og -forandring i københavnsk: En etnografisk undersøgelse af sprogbrug, sociale kategorier og social praksis blandt unge på en københavnsk folkeskole*. Ph.d.-afhandling ved Københavns Universitet.
- Maegaard, M., Monka, M., Mortensen, K.K. & Stæhr, A.C. 2020. *Standardization as Sociolinguistic Change. A Transversal Study of Three Traditional Dialect Areas*. New York: Routledge.
- Pedersen, I.L. 1999. Hvornår er en kode ikke længere den samme kode? *Talemålsendring i Noreg* 2: 18-40.

- Pedersen, I.L. 2003. Traditional dialects of Danish and the de-dialectalization 1900–2000. *International Journal of the Sociology of Language* 159: 9-28.
- Shaw, S., Coupland, F. & Snell, J. 2015. Introduction to Linguistic Ethnography: Interdisciplinary Explorations. I Shaw, S., Coupland, F. & Snell, J. (red.), *Linguistic Ethnography*. London: Palgrave Macmillan: 1-13.
- Silverstein, M. 1985. Language and the culture of gender: at the intersection of structure, usage, and ideology. I Mertz, E. & Parmentier, R. (red.), *Semiotic Mediation: Sociocultural and Psychological Perspectives*. Cambridge: Academic Press: 219-259.
- Silverstein, M. 2003. Indexical order and the dialects of sociolinguistic life. *Language & Communication* (23): 193-229.
- Snell, J. 2017. Enregisterment, indexicality and the social meaning of ‘howay’: dialect and identity in north-east England. I Moore, E. & Montgomery, C. (red.), *Language and a Sense of Place*. Cambridge: Cambridge University Press: 301-324.
- Sørensen, Jens Smærup. 2018. *Jens: En fortælling*. København: Gyldendal.
- Quist, P. 2005. *Stilistiske Praksisser i Storbyens Heterogene Skole. En etnografisk og sociolingvistisk undersøgelse af sproglig variation*. Ph.d.-afhandling ved Københavns Universitet.
- Quist, P. 2017. Sprog-krop-sted: Dialektsamfundets meningsskabende orden. *Nordica Helsingiensia* 48: 57-71.

Om at længes – på jysk

Viggo Sørensen

Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning

Som han eller hun dog længtes hjem!

Sådan var – tilbage – før første verdenskrig, omkring 1900 eller tidligere – hverdagen for mangan tjenestedreng eller -pige ud over det ganske land. Børnearbejde var endnu helt almindeligt – ja, måtte være det, i betragtning af datidens store børneflokk og gennemsnitsfamiliens ringe økonomi.

Når et barn var blevet 8-9 år og ellers var ved normalt helbred, så var det ud af reden – for alle dem på landet ud i en plads hos en fremmed husbond og madmor, ofte i den anden ende af sognet.

Knægten eller tøsen kunne ikke bare stikke hjem og søge trøst, når verden gik imod – når tjenesten blev for tung, behandlingen for hård, hverdagen for ubærlig. Men de fleste længtes noget så forfærdeligt efter de mere velkendte og i reglen tryggere rammer i fødehjemmet. Eller – som man nogle steder i Jylland ville sige: de *længset*, eller de *længtest* hjem!

Længes er et såkaldt deponent verbum (for korthedens skyld blot: et deponent). Selvom et sådant deponent har passivendelsen *-(e)s*, har det ikke den almindelige passiv-betydning, nemlig at subjektet i en sætning bliver udsat for en udefra kommende påvirkning. Det kan endda have direkte aktiv betydning, sådan som *længes* har det (i hvert fald ud fra en nutidig betragtning): det er noget, subjektet selv gør.

Ægte passiver (fx *han skældes ud fra morgen til aften*) er stort set opgivet i dansk talesprog (og dermed i vore dialekter), erstattet af omskrivninger som *blive/vorde skældt ud, få skæld-ud* etc.¹ Men mange deponenter, kendt allerede fra oldnordisk, har overlevet. De bruges flittigst i infinitiv og præsens (*at længes, jeg længes*), mens præteritum (*længtes* etc.) er noget sjældnere brugt og participium (*har*

længtes etc.) kun bruges undtagelsesvis. Det er derfor infinitiv og præsens, som har fået simple, fast etablerede former, mens præteritum- og især participiumformen vakler mere, udviser større variation – og i jysk endda udviser forskellige egnstyper (som antydnet ovenfor med *længset* og *længtest*).

Jeg skal i det følgende give et overblik over de jyske præteritum- og participium-former af deponentet *længes*, som de fremgår af Jysk Ordbogs seddelmateriale og spørgelistesamling – fordelt på fire hovedtyper. Derpå vil jeg prøve at forklare typernes opkomst.

(Den læser, der er kulturelt, men ikke særlig sprogligt interesseret, kan skynde sig om til afsnit 8 og få en lille krølle på historien omkring tjenestebørns hjemvé).

1. Præteritum og participium af *længes*

Kort 1 viser udtalen af præteritum *længtes*, som den fremgår af lydskrevne kilder i Jysk Ordbogs seddelsamling; dog er et mindre antal af formerne konstrueret ud fra oplysning om participiums udtale (muliggjort ved en generel prosodisk sammenhæng mellem de to former, hvilket jeg skal vende tilbage til).

Præteritumudtalen falder i nogle hovedtyper, markeret med hver sin hovedfarve af de cirkler, der viser kildernes hjemsted:

a) I det mellemste Østjylland (inkl. Nordsamsø) dominerer rigssprogslignende udtaler på *-təs*, i almindelighed efter uændret stamme (*læn(·)təs*), men mod syd også efter stamme med palataliseret udlyd (*læn̥təs*, idet $\eta t > \eta t^2$; el. *læ·ŋtəs*, idet $\text{æ}\eta > \text{æ}\eta^3$). Se cirkler i blå nuancer på kort 1.

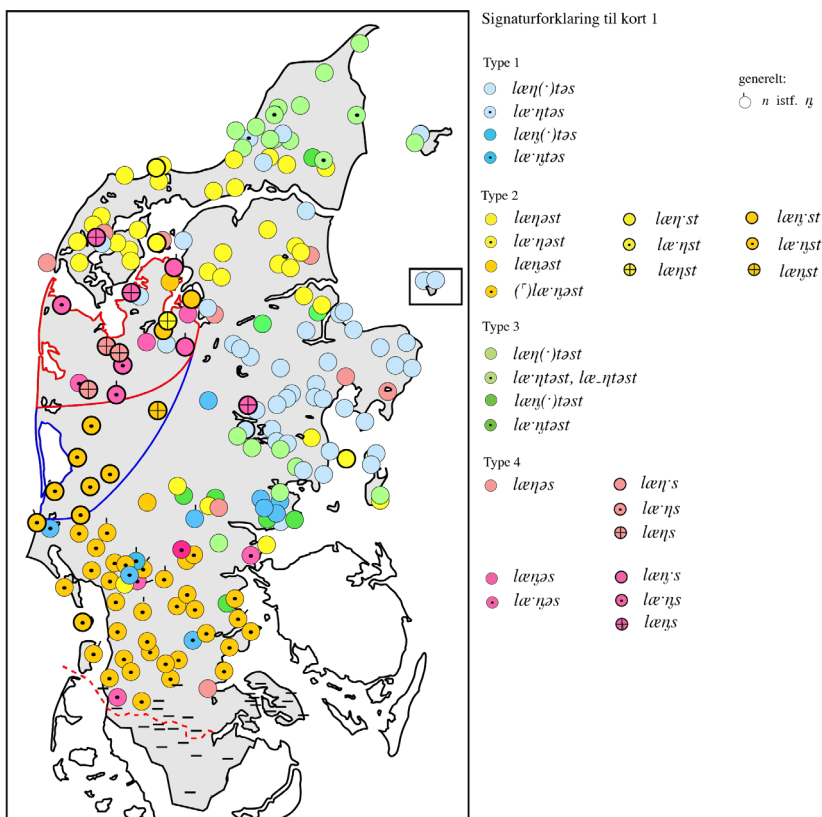
b) Den dominerende udtale i Nordjylland er *læn̥əst*; tilsvarende i den sydlige del af Sydøstjylland (fra Vejle til Kolding), egnen lige syd for Ringkøbing, hovedparten af Syd- og Sønderjylland (her blot med palataliseret stamme: *læn̥əst*, og i Sydvest- og Sønderjylland tillige med forlænget vokal: *læ·ŋəst*, jf. pkt. a og noterne dér). Se cirkler i gule nuancer på kort 1.

c) Hovedparten af Vendsyssel (med Læsø) har udtalen *læn̥tjəst* (med palataliseret stammeudlyd, jf. pkt. a; desuden palatalisering $-\eta t > -\eta tj$ og overførsel af lydlængde til vokal⁴); og samme udtale (uden længdeoverførsel) benyttes i egnen nordvest og syd for Vejle (i syd

blandet med pkt.a-formen *læŋ-təs*) samt på Sydsamsø. Se cirkler i grønne nuancer på kort 1.

d) I det nordvestligste Midtjylland (Holstebro-egnen) dominerer udtaler som *læŋ(-)s*, *læŋ(-)s*, *læ-ns* og lign. (dvs. helt uden den *-t*-lyd, der i alle de tidligere nævnte former fungerer som præteritummærke). Se cirkler i røde nuancer. Salling og Skive-egnen udviser også flere optegnelser af denne type, men her blandet med type-2- og (fortrinsvis yngre) type-1-optegnelser.

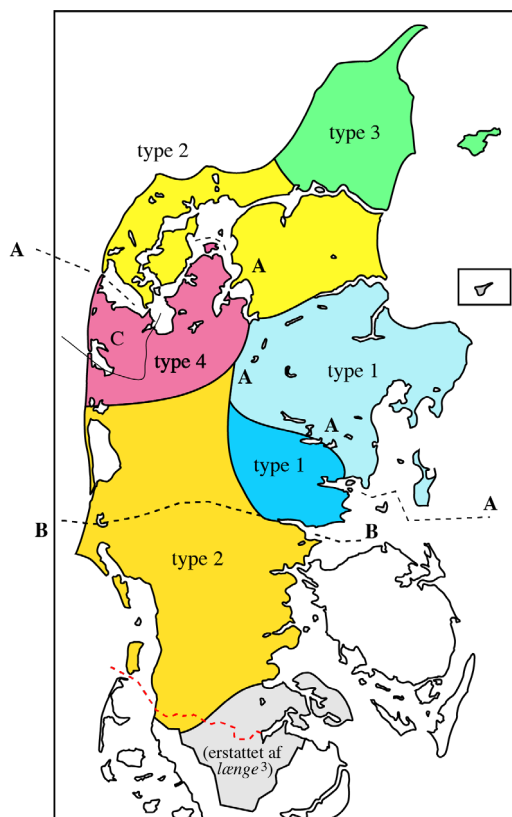
I det sydøstligste Sønderjylland forekommer deponentet *længes* slet ikke; man bruger den aktive form *længe* (*jeg længer*, *længte osv. efter noget*), jf. de korte vandrette streger på kort 1. Det skyldes formentlig påvirkning fra den nedertyske modsvarighed *lengen*.

Kort 1. Udtalen af *længtes* (præteritum af deponentet *længes*); optegnelser i Jysk Ordbogs seddelsamling.

Præteritum af *længes* kom også på Jysk Ordbogs spørgeliste (nemlig liste CA, udsendt i efteråret 1978). Spørgsmålet om udtalen af *længtes* blev (relativt kort tid efter) besvaret af 546 meddelere.

Kun en håndfuld af ordbogens meddelere behersker lydskrift, men i lyset af formerne fra kort 1 er det alligevel relativt let at fortolke deres notation. I betragtning af informationsmængden har det været nødvendigt at sammenfatte de dominerende typer vha. fladefarver, men ellers markerer hovedfarverne blå, gul, grøn og rød på kort 2 de samme præteritumtyper som på kort 1. Som det ses, bekræfter spørgelistematerialet stort set seddelsamlingens oplysninger: de samme fire hovedtyper dominerer i næsten samme områder.

Kort 2. Dominerende udtaler af *længtes* (præteritum af deponentet *længes*); pgrla. 546 besvarelser af Jysk Ordbogs spørgeliste CA (1978).

Forskellen på typerne 1-4 ligger i forekomsten og rækkefølgen af passiv-endelse og præteritum-endelse. Medens type 1 har endelserne i samme rækkefølge som på rigsdansk (stamme + præt.-endelse + passiv-endelse), kommer endelserne i den modsatte rækkefølge i type 2 (stamme + passiv-endelse + præt.-endelse); type 3 har præt.-endelsen anbragt hele to steder: dels direkte efter stammen, dels efter præt.-endelsen (altså stamme + præt.-endelse + passiv-endelse + præt.-endelse), og type 4 savner tilsyneladende helt præt.-endelsen (så der kun synes at foreligge stamme + passiv-endelse).

Participiumformen af *længes* er langt ringere belyst i Jysk Ordbogs seddelsamling (og slet ikke i spørgelistematerialet). Men det til rådighed stående materiale peger mod en simpel hovedregel: (1) enten har participium samme udtale som præteritum (i det sydøstlige Sønderjylland dog med tab af evt. tonal accent 2), eller (2) participium udtales ligesom præteritum, men med prosodisk tilpasning (til historisk énstavelsesform), dvs. tilkomst af stød (på stammens vokal, hvis denne er lang el. forlænget i præteritum; på stammens slutkonsonant *-ŋ*, *-ŋ*, *-n*, hvis vokalen foran er kort). I det meste af Jylland er der prosodisk forskel på præteritum- og participium-formen (fx *læ·ŋs* – *læ'ŋs* °Tvis), men i Sydøstjylland er udtalen ens (stødløs), og i Nordvestjylland har hver anden kilde også ensartet udtale.

2. Sproghistorisk set

Som allerede nævnt rækker passiv-former af typen *længes* tilbage til oldnordisk, udviklet af den refleksive forbindelse *verbum + sig* (*lengja sik* > *lengjask*). Refleksivt udtrykt, fordi subjektet på én måde er handlende, men på den anden side også udefra påvirket: man forlænger, rækker sig (i overført betydning) ud mod nogen, som samtidig trækker i én. Denne relation er i dansk grammatisk tradition blevet kaldt for medial (midt mellem aktiv og passiv).⁵ Helt klart fremtræder forholdet i regulære refleksiver (om to eller flere agenter, der gensidigt behandler hinanden på samme måde, fx *slås*, *kappes*); vanskeligere for en nutidsbetragtning er det at begribe medialiteten i følgende deponenttyper: 1) verber for indtrædende tilstand (*grønnes*, *ældes*, *dages* etc.), 2) verber for indtrædende sindsstemning (*harmes*, *undres* og netop *længes*), 3) verber for skæbnens bestemmelse (*trives*, *lykkes* etc.).⁶

Også simpel refleksivitet (at en eller flere agenter kun påvirker sig selv) kan i vestnordisk udtrykkes deponent, mens man på dansk og svensk er henvist til i dette tilfælde at bruge refleksivt objekt (*vaske sig*, *ærgre sig* etc.).

Da medial-endelsen (fra 1200-tallet forenklet til *-(e)s*⁷) egentlig er et inkorporeret objekt, anbringes den naturligt nok sidst i deponentet (efter stamme + evt. tidsendelse). Så præteritum-formen af *længes* må fra starten have heddet *læng-t-es* el. lign.⁸) – altså være af præteritum-type 1 (jf. afsnit 1). Og det må formodes, at de øvrige jyske typer er (direkte eller indirekte) omdannelser heraf.

3. Omtolket stamme (type 2)

Den omdannelse, som geografisk fylder mest, er udviklingen af type 2: *læng-te-s* > *læng-es-t* (el.lign.). Den dækker (if. kort 1-2) største-parten af Jylland – ja, if. Bennike&Kristensen.K.173 (+ planche 92) endda mere endnu, nemlig også de områder, hvor jeg i afsnit 1 har konstateret dominerende brug af typerne 3 og 4. Se kort 3 (hvis endelser if. Bennike&Kristensen.K. gælder generelt for jyske deponenter).

Allerede K.J. Lyngby indså, at type 2 ikke er resultatet af en lydudvikling, men af en (indholdsbetiget) omtolkning.⁸) Et deponent som *længes* er på et tidspunkt ikke længere blevet følt som en bøjningsform (med overført betydning) af et andet verbum (in casu: *længe* = forlænge¹⁰), men som et selvstændigt verbum med egen betydning; *-s*'et blev ikke længere forstået som en medial endelse, men som stammeudlyd i et selvstændigt ord *længes* (ligesom det udlydende *-s* i apokoperede verber som *læs(e)*, *vis(e)*). Præteritum- og participium-endelsen (et ældre *-de* > *-te* > (apokoperet) *-t*) måtte da naturligt føjes til den ny stamme: *længes-t*.

Type-2-præterita kendes allerede fra 1500-tals-kilder – også dengang jyske.¹¹ Så type 2 kan formentlig anses for en jysk novation.

At det virkelig er den gamle *s*-passiv, der er omtolket til ny stamme, bekræftes af, at også andre endelser kan sættes efter *-s*'et. I Jysk Ordbogs seddelsamling finder man således 4 eksempler (fra Himmerland og Salling) på, at *længes* i præsens hedder (el. kan hedde) *længs-er*; og for et deponent som *bedres* (= komme sig; dels om en syg, dels om vejret) er *bêjsær* faktisk den dominerende præsensform i

Thy og på Mors (og *bæjsær* sideform på Holstebro-egnen).¹² Præsens af deponentet *følges* hedder kun sporadisk *følsær*, men præs.ptc. af samme ord har over næsten hele Jylland udtalen *følāsən*, *fulāsən* el. lign.: *di kom følesən aj* (= de kom følges-ende ad).¹³

Omtolket deponentstamme kendes i øvrigt også fra børnesprog (vistnok over hele landet). Det hedder helt almindeligt, at nogen *slåss-er* (= slå) eller *slåss-edē* (= sloges).¹⁴

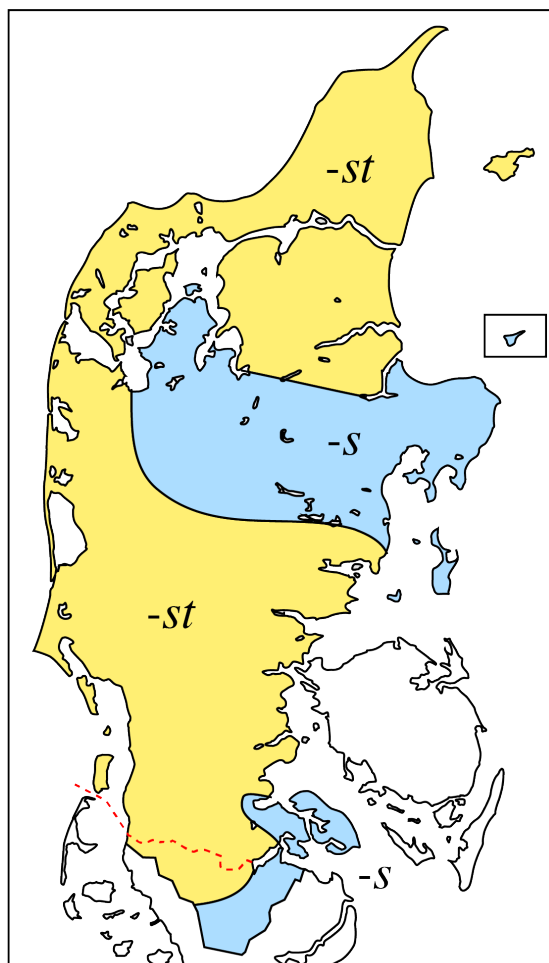
4. Fonetisk betinget eller analogi (type 3)

Fremkomsten af type 3 (*læng-t-es-t*, med præteritum-mærke i hele to positioner) er naturligvis ikke indholds-betinget, men må hente sin forklaring på sprogets udtryksside.

If. AaHansen.LUD.II.240 kendes typen *længtest* helt fra starten af 1500-tallet, men dengang ikke kun i jyske kilder. Den synes på daværende tidspunkt at være nok så skriftsproglig, idet den også forekommer i en rigtig passivform som *till sadisth* (dvs. *til-sagd-es-t* = tilsagdes, blev tilsagt; i brev fra Lund 1501). Der er if. Aage Hansen tale om en tydeliggørelse af præteritumformen, idet ”et nyt -t er tilkommet”, hvor det manglede i sin normale slutposition (*længte-s* > *længte-s-t*).

Men dur en sådan forklaring for den type-3-præteritum, der if. kort 1-2 dominerer Vendsyssel? Ved nærmere betragtning har typen langt fra den dominerende rolle, kort 1-2 giver indtryk af. If. JMJens.Vend.210f. har kun 3 ud af 30 opregnede deponenter dobbelt præteritummærke (nemlig *længes*, *følges* og *kaldes*), mens de resterende 27 har type-2-præteritum. Og alle de 6 deponenter, jeg har kunnet finde i BJulNiels.B. (om dialekten i Bjerre herred, Sydøstjylland), har præterita af type 2; kun *længes* er også optegnet med dobbelt -t- (*længt-es-t*), og det endda ikke regulært optegnet, men sluttet på grundlag af participium!

Bortset fra ganske få fortidsformer ser deponenterne i Vendsyssel og Sydøstjylland altså ud til at bøjes i præteritum (og participium) som i resten af Nørre- og Sydvestjylland samt Sønderjylland. Vi nærmer os det billede af deponentpræterita, Bennike&Kristensen.K. har givet med kort 3.

Kort 3. Endelsen i præteritum for jyske deponenter if. Bennike&Kristensen.K 173 + planche 92.

På denne baggrund synes det rimeligt at antage, at det er den almindelige 'jyske' type 2, enkelte deponenter (med dobbelt *-t*) er modifikationer af (*læng-es-t* > *læng-t-es-t*) – og ikke af den fællesdanske type 1. Men hvad kan så have udløst det ekstra (i denne fortolkning: indskudte) *-t*? Det er i den forbindelse påfaldende, at de ovennævnte Vendsyssel-deponenter af type 3 alle har stammeudlyd

på nasal eller lateral, og at et flertal af deponenterne nævnt i AaHans. LUD:II.240 har det samme. Er det en sådan stamme, som ”kalder på” et indskudt *-t*? Eller er det snarere præteritum-endelsen for de bagvedliggende aktive verber (som *længe*, *finde* etc.), i alle tilfælde *-t* (< gl.da. *-de*), den dialekttalende har hængende i ørene – så dette *-t* ligesom naturligt hører med til stammen, når medium- og rigtig præteritum-endelse føjes til: *læng-t-es-t*? Jeg kommer ikke nærmere problemet lige nu, men jeg fornemmer, at forklaringen ligger i denne retning – at det altså, som sprogforskere vil udtrykke det, drejer sig om analogi.

5. Lydudvikling og stavelsesreduktion (type 4)

For en umiddelbar betragtning er type 4 den særeste. Hvordan kan infinitiv og præsens *længes* modsvares af en præteritum- og participiumform som *læn(ə)s*, *læ(·)ŋ(ə)s* el.lign., hvor præteritum-mærket *-t* er helt borte?

Modsat udviklingen af typerne 2 og 3 synes der her at være tale om ren lydudvikling – ligesom når præteritum *hængte* i størstedelen af Jylland hedder *hæŋ*·, *hæ·ŋ*, *hæn*·, *hæ·n* el.lign. (se artiklen *hænge*² i www.jyskordbog.dk). Både for *hænge* og *længes* var præteritum-endelsen i gammeldansk *-de* (den såkaldt 3. svage bøjning).¹⁵ Engang i den sene middelalder er *-æ-* (ligesom *-a-*) i store dele af Vest-, Syd- og Sønderjylland blevet forlænget foran *-ŋ*¹⁶, jf. cirklerne med indre prik (uanset farve) på kort 1. I næsten samme område fulgte *-æ(·)ŋd* siden forbindelsen *-æ(·)nd-*, da *-nd-* generelt i dansk blev palataliseret til *-ŋ* (som på rigsdansk og i dele af Østjylland, i nyere tid også dele af Midtjylland, blev videreudviklet > *-n*, men opretholdt i størstedelen af Jylland).¹⁷

I det sydlige Midtvestjylland og i Sydvest- og Sønderjylland medførte disse lydudviklinger blot en let ændring af *længe*'s præteritum (type 2 *lænæst* > *læ(·)ŋæst*, pga. *-t* stadig let genkendeligt som præteritum), og det samme gælder sporadiske *lænæst*-optegnelser i det sydlige Nordvestjylland og på Skive-kanten, jf. kort 1. Men i Midtvestjylland høres (som vist på kort 1) altovervejende énstavelles *-ŋ/-ŋ/-n*-former som *læn(·)s*, *lænŋ(·)s*, *læ(·)ns*, der mangler klar præteritumendelse. Former som disse kan umuligt være lydudviklet

fra det 'jyske' *læng-es-t*; de må være udviklet på grundlag af den ældre fællesdanske præteritum *læng-te-s*, altså den type 1, der både på kort 1 og 3 er vist som dominerende i Midtøstjylland.

Hvordan nu det? Det virker noget forbavsende, at type 1 således (omend med noget forskellig udtale) skulle række tværs over Midtjylland (fra Århus-egnen til Holstebro-egnen) og adskille de to store (nord- hhv. sydjyske) hovedområder for 'jysk' type-2-præteritum. Kan type 1 tænkes at have bredt sig i nyere tid på bekostning af et ældre sammenhængende type-2-område? Kort 3 fra Bennike&Kristensen.K. (der i sagens natur bygger på kilder indsamlet før ca. 1900) skulle i så fald illustrere den ældre tilstand, og kort 1-2 (der bygger på Jysk Ordbogs kilder, primært efter 1900) den yngre tilstand.

Det problematiske midtvestjyske område (omkranset med rødt på kort 1) er meget tyndt belyst i det ældre kildemateriale, og det gælder også området længere mod nordøst (Salling og Skive-egnen). Men sammenligner man (i dénne rækkefølge:) kort 3 og kort 1, undgår man ikke den tanke, at type 1 faktisk har bredt sig vest- og nordvestover inden for de sidste 150-50 år, blot (som type 4) tillempet lydforholdene dér (fx *-ŋ* istf. *-ŋt*, jf. *hængte*). Og udtalekortet i www.jyskordbog.dk for præteritum af deponentet *følges* kan kun bestyrke en sådan ekspansion mod vest og nordvest.

Af de *t*-løse udtaler i området må *læŋəs*, *læ-ŋəs* formodes at være de ældste, den første imod nord (i Salling og Skive-egnen), den sidste mod syd (med samme vokallængde som i *læ-ŋəst* længere mod syd). Begge former viser imidlertid udtalt tilbøjelighed til stavelsesreduktion ved bortfald af svagtryksvokalen *-ə-*: *læŋs* hhv. *læ-ŋs* (eller tilsvarende med depalatalisering $> -n^{18}$) – samme bortfald, som ses længere sydpå (i det blå omkransede område på kort 1): *læ-ŋəst* $>$ *læ-ŋst*; se de fedt omkransede cirkler på kort 1. I det yngre spørgelistemateriale er tendensen endnu kraftigere (bortset fra det nordvestlige område C på kort 2, hvor type-2-former som dem i Thy har sat sig kraftigt igennem).

En sådan stavelsesreduktion minder i forbavsende grad om den et tusind år ældre jyske apokope (som dog kun ramte tostavellesord på udlydende *-e*, fx *komme* $>$ *kom*). Men en generel prosodisk udvikling er her næppe tale om; jeg har i hvert fald ikke fundet en sådan stavelsesreduktion i andre nutidige midtvestjyske ord af lignende struktur (fx *tjeneste*).

6. Kontamination

I det foregående har jeg allerede trukket på ret så mange af de typer forklaring, sproghistorikere bruger, når de vil redegøre for udviklingen af ords form og udtale. Men jeg får brug for endnu en type.

Af de *t*-løse udtaler i Midtvestjylland dominerede som nævnt kortvokalisk *læ̃ns* mod nord, langvokalisk *læ·̃ns* mod syd. Men just de samme udtaler er optegnet hér med et afsluttende *-t* (jf. kort 2, og tilsvarende sporadisk i spørgelistebesvarelserne). Dette forklares bedst som sammenblanding – eller som det sprogvidenskabeligt hedder: kontamination – med former af præteritum-type 2, altså netop den, der if. Bennike&Kristensen.K. tidligere har hersket i Midtvestjylland (og som der for øvrigt stadig er tydelige spor af i spørgelistebesvarelserne fra dette område).

I det hele taget ser type-1-præteritum (som jo formmæssigt understøttes af rigsdansk) ud til at have bredt sig på type 2's bekostning. Det sydøstjyske *læ̃·tās* (markeret mørkeblåt på kort 2) er endnu et resultat af ekspansionen: simpelthen det midtøstjyske *læ̃(-)tās* overtaget i en form tillempet de stedlige lydforhold. Set under denne synsvinkel falder en sidste forskel mellem kort 1-2 og kort 3 på plads: også i det sydlige Midtøstjylland og i hele Sydøstjylland har man i ældre tid anvendt type-2-præteritum af *længes* – ja sågar udviklet type-3-præteritum – jf. de gule og grønne cirkler på kort 1 (og også dette finder man sparsomme spor af i Jysk Ordbogs spørgelistemateriale).

Som kort 1 viser (og det understreges kun kraftigere af spørgelistematerialet) har type-1-præteritum tillige smittet mod nord, især nordvest – vel som et resultat af den kulturudvikling, der fulgte med etableringen af det jyske jernbanenet og af udbyggede hovedveje. Så den påfaldende type-1-kile på kort 3 (over til Skive og Holstebro), mon ikke også dén dækker over en (blot ældre) ekspansion af type 1? Type 2 (med afarten 3) fremtræder stadig klarere som en oprindelig fællesjysk bøjning.

7. Sammendrag og forbehold

Den forklaring, der hermed er forsøgt givet på de jyske præteritum-former af *længes*, kan bedst resumeres med følgende 'genealogiske træ':

Men – et forbehold over for, hvor relevante iagttagelser og formodninger i denne artikel er for de øvrige jyske deponenter. Jeg har i Jysk Ordbogs redaktionsprogram iLEX optalt ca. 100 ord, der er blevet eller vil blive oprettet som deponent-artikler. Det er ikke mange (og mange af dem er endda lavfrekvente if. ordbogens kilder) – nok samlet set så få ord, at deponenterne for de fleste dialekttalende aldrig er blevet opfattet som en særskilt verbaltype.

Det kan derfor ikke forventes, at de har ensartede bøjningsmønstre (sådan som store grupper af aktive verber, stærkt- el. svagtbøjede, har det – og sådan som de jyske deponenter ellers formodes at have det if. Bennike&Kristensen.K.173). Hver enkelt deponents præteritum- og participiumudtale kan sagtens tænkes udviklet ad vidtforskellige veje, snart følgende velkendte lydudviklinger, snart udsat for analogisk påvirkning eller kontamination.

Man kan *længes* nok så meget efter simple bøjningsmønstre, men ovenstående rodebutik er, hvad jeg – noget forenklet – må anføre for præteritum (og participium) i www.jyskordbog.dk's artikel *længes*.

8. Og hvad så med lillepigen, der *længets*?

Et sprogs ordforråd er altid et billede af (og derfor også et vindue ind til) den underliggende kulturs livsform og forestillingsverden. I den landbokultur, Jysk Ordbog dækker, var verbet *længes* i høj grad knyttet til (ikke mindst børns) hjemvé – som beskrevet i starten af denne artikel. For den læser, der gerne vil høre, hvordan man i datiden kunne håndtere hjemveen hos en bitte tjenestepige, vil jeg her til slut (ligesom i ordbogsartiklen *længes*) citere AarbThisted.1951.264:

En ung Pige var kommet tidlig ud at tjene, og hun længtes saadan, at hun næsten ikke kunde holde det ud. Men hendes Mor vidste Raad; hun tog nemlig nogle smaa Sten, vistnok 7, og syede dem ind i Underkanten af hendes Særk.

Hjalp det? Formentlig noget – ikke i kraft af magi, men fordi pigens længsel blev koncentreret om noget (bogstaveligt talt) håndgribeligt – som kunne knuges, mens hun drømte sig hjem. Med tålmodighed vil alting blive godt igen!

Noter

- 1 Bennike&Kristensen.K.123.
- 2 Bennike&Kristensen.K.123.
- 3 Bennike&Kristensen.K.74 (+ planche 37).
- 4 AEsp.Nordjysk.I.261, I.56.
- 5 Diderichsen.EDG.116 ff.
- 6 KrMikkelsen.DO.344. Mikkelsen har yderligere en gruppe ”andre” medialer (fx *færdes*, *mindes*, *synes*), som nok med lidt god vilje kunne inkorporeres i en af de førnævnte grupper.
- 7 Brøndum-Nielsen.GG.VII.236.
- 8 Faktisk *læng-de-s*, da verbet *længe* opr. havde præteritum *-de* (efter 3. svage bøjning), men fra 1400-tallet > *-te-s* (med *-te*-bøjning), jf. Skautrup. DSH.II.55.
- 9 Lyngby.JG.70.
- 10 www.jyskordbog.dk, artiklen *længe*³.
- 11 Brøndum-Nielsen.GG.II.288.
- 12 www.jyskordbog.dk, artiklen *bedres*.
- 13 Optegnelse ved H.Feilberg fra Søvind (MØJy-S).
- 14 Hvilket så kan virke tilbage på infinitiven (> *at slässe*), jf. DDO.V.447.
- 15 Brøndum Nielsen.GG.VII.236.
- 16 Bennike&Kristensen.K.74 (+ planche 37).
- 17 Bennike&Kristensen.K.123, sa.120 (+ planche 61); Brøndum Nielsen. GG.II.206ff. – Grænsen mellem *-η-* og *-η-*udtaler af *længtes*, som den fremgår af Jysk Ordbogs seddelsamling, er markeret med linjen A–A på kort 1; i Jysk Ordbogs noget yngre spørgelistemateriale ses grænsen rykket ned til linje B–B (vel under indflydelse af rigsdansk udtale).
- 18 Depalatalisering *-η* > *-n* kendes ellers mest fra Nordøstjylland (jf. www.jyskordbog.dk, Atlaskort, K 4.4); men allerede i Bennike&Kristensen.K.120 siges palataliseringen at være temmelig svag i Salling, på Mors og i Sydthy, og det samme synes i yngre jysk også at være tilfældet længere sydpå i Midtvestjylland.

Kilder

Kildeforkortelserne er stort set de samme, som anvendes i www.jyskordbog.dk. Følg linket Ordbogens kilder (øverst tv. på ordbogens opslagsside), tryk (i ny rude) i linje 1, og indtast (i søgefeltet af ny rude) den kildeforkortelse, der ønskes opløst.

En kildeforkortelse har jeg dog (af tydelighedshensyn) ændret: Kort. > Bennike&Kristensen.K.; og jeg henviser til kortene i værkets del II med betegnelsen planche xx (i stedet for Kort no. xx).

Tel og klage – betegnelser for frostlag i jorden

Torben Arboe

Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning

Før man i gamle dage kunne tage fat på forårsarbejdet i marken efter vinterens frost, var det vigtigt, at jorden ikke var tilfrosset længere; ellers ville man ikke kunne pløje og harve som forberedelse til såning af korn mv. Dette havde man ganske bestemte udtryk for i store dele af landet, i Nord- og Vestjylland især substantivet *tel*, på Øerne især substantivet *klage*, begge i meget varierende udtaleformer i de traditionelle dialekter. I denne artikel undersøges de jyske former, først de vidt udbredte *tel*-former, derpå de sjældnere eksempler på *klage*.

1. Nord- og vestjyske former: *tel*, *tele*, *tjel*

Her beskrives først udtaleformer og -notationer (afsnit 1.1), herunder gives eksempler, som berører nogle af ordets betydninger og anvendelser. Derpå behandles ordets genus (afsnit 1.2) og etymologi (afsnit 1.3). I afsnit 1.4 behandles ordets forskelligartede betydninger nærmere.

1.1. Udtaleformer og sprogbrugseksempler

I Thy i Nordvestjylland kunne man fx sige: *æ tæl er æt åe æ jovr ino, å så læng ka vi æt arbe* 'tellen (frosten) er ikke af jorden endnu (dvs. ikke væk fra jorden), og så længe kan vi ikke arbejde' (Thyholm). Ordet *tel* er her skrevet med vokalen æ som i mange andre oplysninger. Formen *åe* markerer, at dette ord udtales med længde, en form, som i [Jysk Ordbog](#) (JO) er indplaceret under opslagsordet *ae*² præp., en præposition, der ifølge den etymologiske parentes er dannet af præpositionen *af*¹ betydning 19. Opslagsordet *ae* kunne her lige så vel skrives *afe*; dette gøres dels i *Ømålsordbogen* (bd. 1, 1992), dels hos Pedersen (2001), der undersøger dynamiske og statiske præpositionspar som *ud* – *ude*,

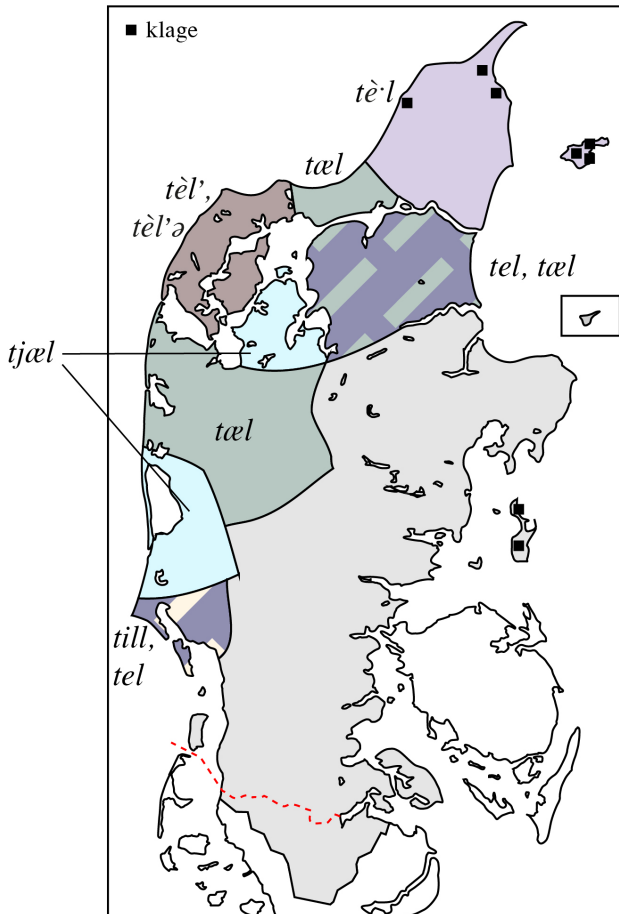
ind – *inde* og herunder også parret *af* – *afe*, hvor *afe* betegnes som en statisk form af præpositionen *af*. I det følgende vil dog JOs notation *ae* (= væk fra) blive anvendt relevante steder. I Nordjylland kunne man også høre sætninger som: *der er tæl i joo'ren inno* 'der er tel i jorden endnu' (Espegaard 1974:220, under opslagsformen *tæl*). I citatet markerer *æ* en vokaludtale mellem *e* og *æ*, den såkaldte 4. åbningsgrad, der i JOs lydskrift gengives med *è*. Hos Espegaard gælder formen med langvokal størstedelen af Vendsyssel, men længden kan være labil: °Børglum har formen *tèl* med konsonantlængde i stedet. I det sydvestlige Vendsyssel udtales ordet især med kortvokal: *tæl*; det gælder også Hanherred. Videre mod vest udtales ordet med stød på udlydende konsonant: *tæl'* i Thy og på Mors, fx: *dær æ tæl' i æ jow'r* 'der er tel, frost i jorden' (°Lødderup), i JOs lydskrift noteret *tèl'*. I begge områder foreligger også tostavellesformen *tæl'a*, også noteret *tèl'a*, fx: *æ 'tèl'a æ 'å: a jow'r* 'tellen, frosten er æ, væk fra jorden' (°Torsted). Syd for Limfjorden er udtalen igen *tæl* uden stød, både i øst: Himmerland (ved siden af *tel*, i et enkelt tilfælde noteret *töl*), og i vest: Hardsyssel ned mod Ringkøbing, fx: *de hår frösæn håt, æ tæl ær e't å æ ju'ær* 'det har frosset hårdt, tellen er ikke æ jorden' (°Tvis). Med brug af efterhængt artikel som i rigsdansk har en ældre kilde: *Tellen, den frosne Jord. Saaledes siges man att kjøre paa Tellen, naar det i Foraaret endnu bær i Bunden* (Iris 1808:187). Ordet kan i dette område udtales med længde: der er *tæll* i jorden, eller være tostavelles: *Tælle* = *haardfrossen Jord* (Skodborg herred). En lignende form, *Tæle*, fra samme område omtales i afsnit 1.4.2.

Men i det sydlige Hardsyssel og et stykke ned i Sydvestjylland er forlyden *t*- blevet palataliseret til *tj*-, så udtalen er *tjæl*, fx i spørgsmålet: *æ dær tjæl idaw* 'er der tel i dag' (Hind herred, Sandvad 1931:83). Fra samme område bemærkes (vist i 1960'erne), at "for mange Aar siden sagde alle Landboere æ Tjæl", men: "Nu siger vel de fleste æ Frøst" (= frosten, med en vestjysk udtale af dette ord). Stedvis kunne *tjel* udtales med stød, jf. bemærkningen: "Paa min Hjemegn (Holmsland og Holmsland Klit) siger vi ikke Tel, men Tjel (med Stødtone som i Skel) om frossen Jord: *æ Tjel er ett aa æ Joerd* (saa man kan ikke pløje eller grave)", optegnelse fra 1926. Udtalen med *tj*- gælder desuden i Salling og det nordlige Fjends i egnene nord for *tæl*-udtalen, i Salling

fx omkring år 1850: *Tjel = frost i Jorden*, og et århundrede senere: *'ålə, rej: sist tåsdə war æ tjæl å: æ jōw'ə* 'allerede sidste torsdag var tellen, frosten æ jorden' (°Oddense). I Fjends tilsvarende: *æ Tjel er aa æ Jurd* 'tellen er af jorden' (Aakjær 1930:40), og fra samme egn: *æ su'al hār blønə gāt o æ tjæl* 'solen har blødnnet godt på tellen, frostskorpen' (°Vroue).

Syd for *tjæl*-området i Sydvestjylland foreligger også former som *tel*, *till*, især i ældre kilder, fx: *vognen går i til æ til*, dvs. *isen nede i jorden* (J. Br. Daugaard 1825, Ø.-Horne herred), og: "jeg var ude at skære tørv i en hedepold (dvs. tue, forhøjning), men *kund int kom i æ Iord for till* kunne ikke komme i jorden for tel" (Jessenske Relationer 1743, Skast m.fl. herreder). Formen *till* anføres også tilbage i 1698 (Tøxen, Varde), og fra Sønderjylland angives formen *tel* (*tæl*) hos Kok (1863:399), men også en form med palataliseret forlyd: *Tiæl = Saa vidt som frosten kommer i jorden* (UkSjy ca. 1700). Fra samme tid ses formen *Teil* i en kilde fra Ribe (Terpager¹ ca. 1700), der formentlig ligeledes signalerer palataliseret udtale; den nævnes ved siden af *Til*.

Opslagsformen i JO er endnu ikke fastlagt, men vil formentlig blive *tel*. JO har haft ordene *tel*, *klage* og andre på spørgeliste til meddelelserne i 1956; på liste J lød spørgsmål 9: Hvad kaldes den frosne skorpe i jorden om foråret? (*tel*, *klage*, *klave*, *kluge*, *isklage*). Næsten alle besvarelser gjaldt det første forslag, *tel*, i forskellige udtaleformer; det er anført i ca. 530 besvarelser fra ca. 370 sogne, massivt i Vestjylland og Nordjylland inklusive Himmerland, desuden enkelte i Østjylland syd for Mariager fjord. I enkelte besvarelser i det østjyske nævntes dog i stedet *klage* som betegnelse for frostskorpe i jorden. Med inddragelse af JOs øvrige oplysninger bliver resultatet følgende billede af udtaleformerne (se kort 1).

Kort 1: Udtaleformer af *tel*, s. = frostlag i jord. Desuden markering af de få eksempler på *klage* s. med samme betydning. Formen *tèl* med mellemvokal è (4. åbningsgrad) bruges i præcise punktoptegnelser i de pågældende områder og er desuden anvendt som sammenfatning af, at mange kilder noterer lydformerne med æ, mens andre noterer dem med e. Udtalen af *klage* s. omtales i afsnit 2.

Foruden udtrykkene, at ”tellen er æ jorden” hhv. ”er gået af jorden”, optræder også udtrykket, at ”tellen synker” og dermed forsvinder, bliver optøet, fx i Hanherred: ”*når Tel’let var sukken om Fororet* (sunket om foråret), kunne vi komme i marken og begynde at pløje og harve”, og i det nordlige Himmerland: *töllen er sut* (sunket). Med dette verbum er der også vestjyske eksempler med foransat artikel, fx fra Mors: *æ tæl’ sø’kær* ’tellen synker, optøes’ (°Lødderup; stødtegnet i verbet viser vestjysk stød). Men skønt tøvejr om dagen gjorde sin virkning, var dog ”ikke før den 10de (april) Tællen saavidt sunken, at Nogle kunde begynde at pløje paa højt Land” (Schade 1811:122). Her er *tæl* dog som i flere kilder fra begyndelsen af 1800-tallet anført med efterhængt artikel som i rigsmål.

1.2 Genus

Med hensyn til den geografiske fordeling af substantivers genus (grammatisk køn) kan generelt henvises til JO atlaskort K 7.1. Som alle substantiver er ordet *tel* i vestjysk et fælleskønsord, jf. at bestemt form her har foransat artikel, fx *æ tæl*. I vendsysselsk er ordet derimod intetkøn (neutrum), som det ses af det udlydende *-t* i den bestemte form af ordet i sætningen: ”*de wå·r en ugges¹tij, i’n tæ·lt er ooe joo’re*n det varer en uges tid, inden tellet er æ jorden” (Espegaard 1974:220). Ligeledes kan i Vendsyssel fra Kær herred nævnes: ”*Telt*” *kan holde sig længe om Foraaret*, jf. Larsen (1914:435), og fra Dronninglund herred: ”*tæll’t er lå’nt nier* tellet er langt nede”, der forklares med, at frosten går dybt i jorden. Mod nord i Vennebjerg herred noteres: (det varer) *længe, inden Teltj ka smelt og ties (tøes) i grund og i bund* (Klastrup 1923:62). Den bestemte neutrumsform kan mod sydvest i Vendsyssel også have stød, jf. *tæl’ə* hos Espegaard 1974:220. Videre mod vest i Hanherred haves: *Tel’let*, måske med stødmarkering,

I et område i Vesterhanherred op mod Thy markeres genus ikke, jf. fra °Lild: ”Vi skal til at grave tørv, så snart *tèl’ ær o’ jow’ær* tel er æ jord”. Her ses hverken foransat eller efterhængt kendeord ved *tel*: dette forhold kaldes artikelløshed, jf. Nielsen og Balle (1972); det gælder også sætningens andet substantiv, *jow’ær* (’jord’). I Thy er ordet fælleskøn som i det øvrige vestjysk.

I Himmerland i det østjyske er *tel* oftest fælleskøn, fx: *Som dagene (i marts) gik, svandt telen* (Pedersen 1980:127), her altså med østjysk

efterhængt artikel. Tilsvarende: han var gået ud for *at pirke til marken, om tællen var gået af den* (Smærup Sørensen 2007:247). At ordet er fælleskøn her, bekræftes af besvarelserne af spørgsmål 10 på JO's spørgeliste F (fra 1955). Dog anfører ældre kilder fra det nordlige Himmerland ordet som neutrum, fx: *drive på tellet = pløie på den frosne Jord* (Slet herred, Becher ca. 1815), og tilsvarende: han ventede, at *Tellet snart skulde komme af Jorden, saa de kunde faa spændt for Ploven* (Staun 1916:22). Også fra Ommersyssel (syd for Himmerland) har en ældre kilde neutrum: *et godt tel i jorden* (Bjerregaard 1810), mens de få yngre kilder har fælleskøn.

1.3 Etymologi

Ordet *tel*, *tæl* går tilbage til vestnordisk *theli* = *Frost i Jorden* (jf. Fritzner 1896:1014). Det har i *Ordbog over det danske Sprog* (ODS) opslagsformen *Tele*, og der nævnes en række sideformer: *Telle*, *Tælle*, *Tjel*, *Tjæl*, *Telje*, *Tæle* (bd. 23, 1946), hvoraf nogle genkendes i formerne ovenfor. Betydningen angives som 'frossen jord(skorpe)', der opdeles i to: dels 'frossen jordoverflade', dels 'frossent jordlag (et stykke) under den optøede jordoverflade'; den første er den almindeligste i eksemplerne ovenfor, den sidste dog antydnet i et par af eksemplerne. Ordet har grundbetydningen 'fast, hård jordbund', og der refereres til lignende former i norsk og svensk dialekt. Ordet sættes i forbindelse med *tilje*, der betyder 'bræt, fjæl, planke' og videre: 'gulv' (af brædder mv.). I *Norsk Ordbog* er opslagsformen: *I tele*, der har de med ODS parallelle betydninger 1a: 'gjennemfrossen jordskorpe', 1b: 'tilfrossen jord med islag som går djupt' (bd. 11, 2014), desuden betydninger 2-3, som ikke er relevante her. Det anføres, at betydning 1b ofte bruges til adskillelse fra blandt andet *I klake la*, dvs. et ord svarende til *klage* i afsnit 2 nedenfor.

1.4. Betydninger

Herunder gives også flere detaljer om beskaffenhed og virkninger af de(t) frosne jordlag.

1.4.1. Tel om vinteren

Som i ODS ovenfor viser JO's kilder to betydninger: 1) frossen jordskorpe, henholdsvis 2) et lag frossen jord dybere nede. Det er oftest

betydning 1, der optræder i kilderne, jf. de fleste eksempelsætninger i afsnit 1.1. Der er varierende oplysninger om tykkelsen af den frosne jordskorpe. Fra Vendsyssel nævnes, at der kan være op til ”7-8 tommer tel i jorden og i mosen op til 1 alen tel” (Hvetbo herred), dvs. et ca. 20 cm hhv. 60 cm tykt lag. I Sydvestjylland var ”Tillen i denne vinter 2-3 kvarter tyk igennem”, dvs. 2-3 gange en kvart alen, 30-45 cm (Varde, Tøxen 1698). Det illustreres også med oplysningen om, at i moser kan *tjæll* gå så dybt, at det kan findes langt nede ”endnu ved skt. Hans tide”, altså sidst i juni (N.-Horne herred); her er formentlig tale om et tykt, ubrudt lag af frossen jord. Også oplysningen: en person, der ville skære tørv på heden, ”*kund int kom i æe Iord for till* kunne ikke komme i jorden for tel” (Jessenske Relationer 1743, Skast m.fl. herreder) tyder på et sådant tykkere lag. Men enkelte kilder omtaler *tel* som opdelt i to lag: et overfladelag og et dybere liggende; dette er baggrunden for betydning 2 her.

Betydning 2 nævnes i en oplysning fra Vendsyssel: ”Der kan være Tel nede i Jorden og derover et Lag optøet Jord samt øverst i Overfladen en tynd Skorpe” (Kær herred, Larsen 1914:435); på denne måde kan *telt* kan holde sig længe om foråret ifølge kilden. Noget tilsvarende har været gældende i Himmerland: ”drive på tellet = pløie på den frosne Jord: det øverste kan være optøet, det nederste endnu frossen” (Slet herred, Becher ca. 1815). Også i en ældre kilde fra Sydvestjylland refereres til et dybere liggende frostlag: ”Vognen går i til æ Til, naar Veien er opblødt af Tøeveir”, dvs. vognhjulene går ned igennem den opblødte overflade til det frosne lag *tel* (J. Br. Daugaard 1825, Ø.-Horne herred).

Frostlaget i jorden kan som uheldig følge have, at ”vandet står i bunden (dvs. jorden), for det kan ikke komme længere end til æ Tæl” (Skodborg herred, Hardsyssel), altså ikke synke langt nok ned til at fordele sig i så meget jord som nødvendigt. En anden konsekvens kunne være, at når *æ tel* var gået af jorden, skulle adskillige små vandløb og render ses efter, så vandet kunne få frit løb (Mors). På denne tid kunne man også begynde at forberede byggeri: ”da der er ingen tel i jorden, må vi hellere ... få vatret af (dvs. nivelleret) og byggepladsen jævnet og sylden (dvs. grundmuren) lagt, så den kan ligge og synke og sætte sig fast til foråret eller sommerdage, (når) vi

skal rejse huset”, lyder (i oversættelse) en optegnelse fra Vendsyssel (Børglum herred).

Mere intrikate situationer opstod, når frostlaget bevirkede, at man ikke kunne få afdøde personer begravet. Fx kunne en kvinde omkring år 1708 ”ikke uden umage og stor bekost komme i jorden for tele” (Rind herred, Himmerland, jf. Nielsen 1998:71). En anden døde midt i en ”gruelig hård frostvinter, vi kan ikke få hende i jorden før ved majdagstide, når *æ tjæl er af æ jowr* (tellen er æ jorden)”; andre personer sikrede dog, at hun blev begravet i rette tid (Fjends, Lidegaard 1948:19). Fra Himmerland foreligger også en indviklet fortælling om en tilsyneladende død kvinde: Fordi der er så meget tel i jorden, at man ikke kan kaste en grav, bliver hun ”sat i våbenhuset, til tøvejr kommer”; men under et indbrud dér (på grund af hendes særligt fine tøj) får hun som lig et slag mellem skuldrene, så den brødklump, hun var blevet kvalt i, ryger ud af munden på hende, og hun igen bliver levende! (Hornum herred, Kristensen 1905:105). – Det bør her bemærkes, at sådanne historier om skindøde, der bliver levende igen, af og til træffes i kilderne, fx også hos Blicher i *E Bindstouw*, visen om helhesten mv.: En ung mand er død og skal otte dage senere klædes som lig til begravelse, men vågner op, da en af kvinderne herved kommer til at skære ham i hagen med en skægskraber (Blicher 1842:13).

1.4.2 Digterisk brug af ordet

Aakjær (fra Fjends, syd for Skive) bruger ordet i en rigsdansk kontekst: *Den før saa sorte Muld laa nu som et uigennemtrængeligt Panser af Tjel om Agrenes brede Bryst* (Aakjær 1902:198), altså stærkt tilfrosset jordskorpe (jf. Panser). I overført betydning anvendes ordet af Thøger Larsen (Skodborg herred, Hardsyssel), om personen Kark: ”Hans omgivelser anså ham for kold. Man mente, han gik med *en slags Frost i Sjælen, en Tæle, der naaede saa dybt, at den aldrig helt tøede*” (Larsen 1928:29), altså et overført udtryk for endnu dybere frost end i eksemplerne ovenfor vedr. dybtgående tel i moser mv. Ordet er her brugt på en så prægnant måde, at passagen er citeret i ODS.

1.4.3. Tel om sommeren, en afledt betydning

På Mors havde *tel* to betydninger: *Tæl, om Vinteren Frost og om Sommeren Tørke i Jorden* (Schade 1811:343), hvilket også kaldes

Vinter-Tæl og *Sommer-Tæl*. Sidstnævnte får den udvidede forklaring: *Naar Jorden om Sommeren er udtørret under Overfladen* (Schade 1807:223 mv.), hvilket svarer til betydning 2 vedr. de frosne jordlag. Der er dog tale om en anden type hårdt jordlag, jf. omtalen i afsnit 1.3 af, at ordet etymologisk kan stå i forbindelse med substantivet *tilje* (gulv). Også fra Salling er sommertæl nævnt, en kilde omkring 1850 giver oplysningen: *Sommetæl, Tørhed i Jorden*.

2. Klage

Som nævnt i indledningen brugtes i Jylland også betegnelsen *klage* om frossent jordlag: sporadisk i det nordlige Vendsyssel, desuden på Læsø og Samsø, jf. artiklen *klage*² betydning 1 i JO. Det er især et sjællandsk ord, men også almindeligt brugt på Lolland, Falster og Møn, jf. *Ømålsordbogen klage I*, der har udtalen *kla·w·* og lignende (bd. 9, 2008). I Jylland er udtalen i ubestemt form *kla·q* på Læsø (Espgaard 1980:155). Men ordet er især optegnet i bestemt form, der viser, at genus er maskulinum eller fælleskøn, fx *kla·qi æ 'eɲt 'ow 'ju'ørn i'no* 'klagen, frostlaget er ikke æ jorden endnu' (°NSamsø), tilsvarende: *kla·qi sehr i juwren* 'klagen sidder i jorden' (Horns herred, nordlige Vendsyssel). På Samsø kunne man om foråret også sige: *Klagen er ent kommen igjæmmel Jueren eno*, dvs.: ikke kommet igennem jorden endnu, nemlig når jorden ikke var helt optøet (°SSamsø). Fra Vendsyssel (Vennebjerg herred) foreligger samme bestemthedsform i en oplysning om en afdød mand, der transporteres på en kælk: "[H]ans Hoved hang ned udenfor Kilken, da de kjørte med ham, og det rørte ved Klagen (dvs. den frosne Jord)" (Kristensen 1905:61).

Etymologisk henfører ODS under *I. Klage* ordet dels til skånsk *klage, klave*, dels til *klake* i andre svenske og i norske dialekter. Denne form ses som *I klake* i *Norsk Ordbok* (bd. 6, 2007) og går tilbage til vestnordisk *klaki* = *frossen Jordskorpe* (Fritzner 1896). Ordet er muligvis beslægtet med latin *glacies*, is, tilføjes det i ODS.

I JO har *klage*² en betydning 2, der ikke involverer jord, jordskorpe, nemlig: 'isskorpe', 'isklump', endog 'isflage' ifølge ordbogsartiklen. Desuden har ordet to betydninger, der nok involverer jord, men ikke frossen tilstand: dels 3) 'skorpe af snavs, jord mv.', dels: 4) 'sej jordklump'. Men hovedsagen her har været at behandle betegnelserne *tel* og *klage* med betydningerne 'frossen jord' og 'frossen jordskorpe'.

Litteratur

- °Børglum etc.: Jysk Ordbogs punktoptegnelser.
- Blicher, St. St. (1842): *E Bindstouw*. Randers: J.M. Elmenhoff.
- Espegard, Arne (1974): *Vendsysselsk Ordbog*. IV. Hjørring: Vendsyssel Tidendes forlag.
- Espegaard, Arne (1980): *Liv og sprog på svundne tiders Læsø*. II: Ordbog. Esbjerg: Fiskeri- og Søfartsmuseet.
- Fritzner, Johan (1896/1954): *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. 1-3. Oslo: Tryggve Juul Møllers forlag.
- Iris = *Maanedsskriftet Iris og Hebe* (1796-1810). København.
- JO = Jysk Ordbog: *jyskordbog.dk*. Redigeret A-Læ, ordbogskartotek Lø-Å. Peter Skautrup Centret, Institut for Kommunikation og Kultur, Aarhus Universitet.
- Klastrup, Kristen (1923): *Kræn Piesens Markinstur*. Aarhus og København: Albert Bayers Forlag.
- Kok, Johannes (1863): *Det danske Folkesprog i Sønderjylland*. I. København: Thieles Bogtrykkeri.
- Kristensen, Evald Tang (1905): *Gamle Folks Fortællinger om det jyske Almueliv. Tillægsbind*. 6. Århus: Forfatterens forlag.
- Kristensen, Evald Tang (1934): *Danske Sagn. Ny Række*. 5. København: C.A. Reitzels forlag.
- Larsen, J. Kr. (1914): *Bidrag til Ordbog over Vendelbomaalet*. Aalborg Stiftsbogtrykkeri.
- Larsen, Thøger (1928): *Frejas Rok*. København: Gyldendal.
- Lidegaard, Kresten Holger (1948): *Graabonden fortæller*. København: Gyldendal.
- Nielsen, Karl (1998): *Verden set fra Vesterbølle*. Aarhus: Jysk Selskab for Historie.
- Nielsen, Niels Åge og Torsten Balle (1972): Artikelløshed i Thy. *Sprog og Kultur*. 27. Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning. Universitetsforlaget i Aarhus: 105-112.
- Norsk Ordbog*. 1-12. (1966-2016). Oslo: Det Norske Samlaget.
- ODS = *Ordbog over det danske Sprog* 1-28. (1918-1956). København: Gyldendal.
- Pedersen, Karen Margrethe (2001): Præpositioner med dynamisk og statisk form. *Sproglige åbninger. Festskrift til Erik Hansen*. Hans Reitzels forlag.

Tel og klage

- København: 164-171.
- Pedersen, Knud Erik (1980): *Fra asken*. København: Gyldendal.
- Sandvad, Holger (1931): *Stauningmålet*. Aarhus: Jysk Forening for Historie og Sprog.
- Schade, Caspar (1807/1968): *Bidrag til et jydske Idiotikon. Dialektoptegnelser fra Mors*. Bent Søndergaard (udg.). Universitetsforlaget i Aarhus.
- Schade, Caspar (1811/1983): *Beskrivelse over Øen Mors*. Aalborg: Albert Borch / Odense: AiO Tryk as.
- Smærup Sørensen, Jens (2007): *Mærkedage*. København: Gyldendal.
- Staun, C. (1916): *Under Dommen*. København og Kristiania: Gyldendalske Boghandel.
- Ømålsordbogen*. 1ff. (1992-). København: C.A. Reitzels forlag / Videnskabernes Selskabs forlag.
- Aakjær, Jeppe (udg.) (1902): *Jydske Stævne*. Aarhus: Det jyske Forlag.
- Aakjær, Jeppe (1930): *Naar Bønder elsker*. København: Gyldendalske Boghandel.

En nyopdaget Anker Jensen-tekst om sproglig variation – ”Lidt om de danske Folkemål, særlig de østjyske”

Kristoffer Friis Bøegh & Johan Valentin Keller
Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet

1. Indledning¹

I 1898 udgav ”Danmarks første sociolingvist” (jf. Hansen 2007), den kun 20-årige Anker Jensen (1878-1937), en videnskabelig artikel med titlen ”Sproglige forhold i Åby sogn, Århus amt” (Jensen 1898).² Anker Jensens artikel præsenterer en kvantitativ sociolingvistisk undersøgelse af den sproglige situation i det østjyske sogn Åby. I 1898 var Åby et sogn med en landsby med ca. 400 indbyggere beliggende vest for Aarhus. I dag er Åby en del af Aarhus-bydelen Åbyhøj. I undersøgelsen sammenholder Anker Jensen indbyggerne i Åbys sociale, klassemæssige tilhørsforhold (gårdmænd, husmænd, proprietærer, arbejdere og småhåndværkere) med det sprog, de taler, og han diskuterer konsekvenserne af sprogbrugen i og imellem forskellige klasser og på tværs af køn og aldersgrupper for udviklingen af sprogsituationen i sognet.

I forhold til den metodiske tilgang og undersøgelsens erkendelsesmæssige logik var Åby-studiet banebrydende, og Anker Jensen må betragtes som pioner inden for sociolingvistikken. I international sammenhæng var han langt forud for sin tid; til sammenligning udkom den amerikanske lingvist William Labovs studier med fokus på sproglig variation på øen Martha’s Vineyard (1963) og i New York

1 Tak til Inger Schoonderbeek Hansen og den anonyme fagfællebedømmer for gode kommentarer og forslag til artiklen.

2 En faksimile af Jensen (1898) er tilgængelig via <https://jysk.au.dk/fileadmin/www.jysk.au.dk/ankerjensen1898.pdf> (tilgået 31.10.2023).

City (1966) hhv. 65 og 68 år efter Åby-studiet. Dermed selvfølgelig ikke sagt, at den sociale dimension af sprogforandring ikke blev bemærket af andre sprogforskere omkring århundredeskiftet, herunder i nordisk sammenhæng (jf. fx Edlund 2002: 293 ff.).³ Anker Jensens forskning og bidrag til sociolingvistikken behandles generelt hos fx Pedersen (2003: 18 f.) og Gregersen & Kristiansen (2015: 11 f.) og mere indgående hos Hansen (2007, 2013), Køster (2011) og Bøegh et al. (2023b) samt i Jensen (2023), en kommenteret oversættelse af Åby-studiet til engelsk. Yderligere information om Anker Jensen kan desuden findes hos Kiil (1996).

Anker Jensen skrev som ung også andre tekster om sproglig variation. Af publicerede bidrag fra omtrent samme tid som Åby-studiet kan vi fremhæve en artikel i tidsskriftet *Dania*, ”Folkemål og rigsmål i Sønderjylland” (Jensen 1900), om forholdet mellem sønderjysk dialekt og rigsdansk, og en kort bog, *Indfødt og fremmed i modersmålet* (Jensen 1902), baseret på et foredrag i Filologisk-Historisk Samfund, København, om låne- og fremmedord i dansk, igen med fokus på Sønderjylland. En tredje tekst, ”Lidt om forholdet mellem rigsmålet og folkemålene”, fik Anker Jensen aldrig selv publiceret. Den blev godt et århundrede senere genopdaget i Afdeling for Dialektforskning på Københavns Universitets manuskriptsamling og omtalt af Køster (2011), og senere udgivet i Hansen (2013: 228 ff.). Bøegh et al. (2023b) giver en samlet oversigt over Anker Jensens arbejder, både publicerede bidrag, men også manuskripter og andre relevante papirer. I oversigten over manuskripter (s. 351 ff.) nævnes endnu en ikke tidligere kendt tekst om sproglig variation. Den har titlen ”Lidt om de danske Folkemål, særlig de østjydske” (nr. 15 i oversigten) og er 11 håndskrevne sider lang. Manuskriptet er ikke dateret, men forfatteren er angivet som ”stud.mag. Anker Jensen”, hvilket betyder, at teksten er fra før, forfatteren blev cand.mag. fra Københavns Universitet i 1903. Teksten, som var tiltænkt udgivelse i en avis, ”Folkebladet”, laver en række nedslag i forhold til de danske dialekter, som behandles dels ud fra et sproghistorisk perspektiv, dels

3 I denne sammenhæng kan schweizeren Louis Gauchat (1866-1942) fremhæves. I en undersøgelse fra 1905 præsenterer han både overvejelser om netværk, generationsforskelle og kønsforskelle (jf. Chambers et al. 2008).

et samtidigt med fokus på forholdet mellem dialekterne og rigsdansk, samt for Sønderjyllands vedkommende, mellem dansk og tysk.

Formålet med nærværende artikel er at tilgængeliggøre og kontekstualisere ”Lidt om de danske Folkemål, særlig de østjydske”, som vi bringer i en kommenteret udgave på baggrund af vores aflæsning af originalteksten. Vores motivation for at beskæftige os med teksten skal findes i Anker Jensens status som pioner inden for sociolingvistikken: På baggrund af gennemgangen af manuskriptsamlingen afrapporteret i Bøegh et al. (2023b) er ”Lidt om de danske Folkemål, særlig de østjydske” tilsyneladende den sidste egentlige tekst specifikt om sproglig variation fra Anker Jensens tid på universitetet, der endnu ikke er udgivet og dermed tilgængelig for forskningen. Anker Jensen fortsatte med at skrive efter sin studietid, men om emner som fx forfattere som H.C. Andersen og Henrik Pontoppidans sprogbrug, ikke om sin samtidssproglige variation. Hansen (2013) diskuterer Anker Jensen med afsæt i hans sprog og sprogsyn: På den ene side var han dybt original *på nogle områder*, og på den anden side var han *på andre områder* så absolut et produkt af sin tid. Teksten, vi behandler her, tegner et lignende billede; den har ikke Åby-studiets originalitet (eller kvalitet), men den er omvendt ikke næridentisk med Jensens andre tekster (1900, 1902), men står i det store og hele – bortset fra enkelte småoverlap – i sin egen ret. Derved bidrager den til tegningen af Anker Jensens sprogsyn og hans motivation for at beskæftige sig med sproglig variation, hvilket fjører nyt til vores forståelse af konteksten for hans pionerbidrag til sociolingvistikken.

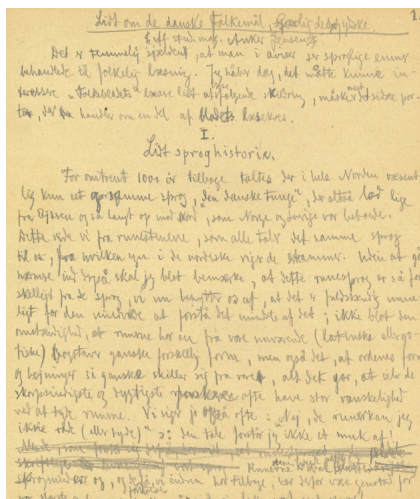
Afsnit 2 redegør for vores arbejde med manuskriptet og præsenterer nogle bemærkninger af redaktionel karakter. I afsnit 3 følger selve teksten med vores kommentarer. Afsnit 4 laver et par nedslag i teksten og diskuterer kort nogle af dens temaer ud fra et nutidigt sprogforskningsperspektiv som afslutning på artiklen.

2. Om ”Lidt om de danske Folkemål, særlig de østjydske”

Manuskriptet er en del af den samling af Anker Jensens papirer, som hans enke i 1938, året efter hans død, indgav til Udvalg for Folkemaal, og som i dag udgør manuskriptsamling nr. 380 i arkivet på Afdeling

for Dialektforskning, Københavns Universitet.⁴ Manuskriptet fremstår ikke renskrevet; originalteksten er skrevet med blyant på gulnet, ulinjeret papir, og der er en del overstregninger (jf. figur 1).

Originalteksten består af fire afsnit: "I. Lidt sproghistorie" (s. 1-4), "II. Vort århundrede" (s. 4-8), "III. De sønderjydske folkemål" (s. 8-10) og "IV. Sprogforholdene i Århus' nærmeste omegn" (s. 11). Teksten slutter ret abrupt, midt på en side, i afsnittet om Aarhus' omegn. Måske opgav forfatteren her teksten, måske påtænkte han at vende tilbage til den på et senere tidspunkt. Ud fra indholdet virker det sandsynligt, at teksten (til dels) er baseret på en universitetsopgave. Manuskriptet er udateret, men eftersom det er underskrevet med "stud. mag.", og eftersom afsnittet "Vort århundrede" (s. 4 ff.) handler om 1800-tallet (jf. også oplysninger på s. 2 om runestenenes alder), så kan perioden indsnævres til efter 1896, hvor Anker Jensen blev student i Aarhus og flyttede til København, og til før århundredeskiftet. Det kan i øvrigt sandsynliggøres, fx ved at krydstjekke med teksten og analysen i Hansen (2013: 231), at manuskriptet tidligst er fra 1898. Altså er teksten omtrent samtidig med Åby-studiet.

Figur 1: Første side af originalmanuskriptet.

4 Se Gudiksen et al. (2009) for en oversigt over historien for Udvalg for Folkemaal, Afdeling for Dialektforskning og dialektforskningen i København i det hele taget op igennem det 20. århundrede.

”Lidt om de danske Folkemål, særlig de østjydske” var tiltænkt udgivelse. Et tegn på dette ses allerede i titlen, hvor substantivet ”Folkemål” står med stort <F>, dvs. som man ville forvente at se det i fx en avis omkring år 1900 (før retskrivningsreformen i 1948). Anker Jensen foretrak ellers små begyndelsesbogstaver (jf. også diskussionen hos Hansen 2013).⁵ I resten af teksten skrives substantiver med småt. I forordet (s. 1) refererer Anker Jensen til ”Folkebladet”, som teksten var tiltænkt, hvilket kan antages at referere til *Aarhus Folkeblad* (senere *Aarhus Amts Folkeblad*, ikke at forveksle med et andet, senere *Århus Folkeblad*), der udkom i årene 1882-1903. Han skriver, at ”det sidste parti” af teksten, dvs. afsnittet om sproglig variation i ”Århus’ nærmeste omegn”, ”handler om en del af bladets læsekre[d]s”, hvilket underbygger, at der er tale om et Aarhus-baseret ”Folkeblad”. Hvad selve titlen angår, så betragter vi det som plausibelt, at der er lavet en ændring fra et oprindeligt ”jydske” til ”østjydske”; i hvert fald kan ”øst-” ved første øjekast ligne en overstregning (jf. figur 1).⁶ Anker Jensen har muligvis først skrevet ”jydske” i titlen og så senere tilføjet et (gnidret) ”øst-” – måske for at forbedre sin chance for at få teksten i avisen. Vi har ikke fundet spor af teksten i relevante registranter og databaser, og vi antager derfor (jf. også tidligere undersøgelser), at den aldrig blev udgivet. Anker Jensen beholdt imidlertid manuskriptet indtil sin død i 1937, dvs. i ca. 40 år og igennem en række flytninger på tværs af landsdele. Måske så han fortsat kvaliteter i det, måske forbandt han det med gode minder, måske begge dele. Han opgav heller ikke nødvendigvis helt at publicere det; ved anden lejlighed udgav han således ”Køn og tal i Åby-målet ved Århus. Brudstykke af en 30 år gammel utrykt afhandling” (Jensen 1929), baseret på en prisopgave fra 1899 (jf. Bøegh et al. 2023b: 351).

I det følgende afsnit bringes ”Lidt om de danske Folkemål, særlig de østjydske” i sin helhed, med vores kommentarer. Aflæsningen er foretaget på baggrund af en digital kopi af originalmanuskriptet. KFB havde manuskriptet til gennemsyn ved et besøg på Afdeling for

⁵ Anker Jensen hentyder andetsteds til begrundelsen for denne præference: ”[E]ndnu er vi belemrede med *den besværligste efterligning af tysk*, de store begyndelsesbogstaver i substantiverne” (Jensen 1902: 4, vores fremhævning).

⁶ Titlen er således fejlaflæst i registranten hos Bøegh et al. (2023b).

Dialektforskning i september 2022.⁷ Vi har i en række tilfælde, hvor en given fejl eller udeladelse efter vores vurdering ville stå i vejen for læsningen, foretaget små rettelser i eller lavet tilføjelser til teksten, indsat mellem firkantede parenteser. Et par åbenlyse forglemmelser fra Anker Jensens side (et manglende citationstegn, et glemt punktum etc.) har vi tilladt os at indsætte uden brug af firkantede parenteser. Desuden har vi indsat en tabel (s. 11), som forfatteren havde til hensigt skulle med, men som ikke indgår direkte i originalmanuskriptet. Den tilsvarende tabellen i Hansen (2013: 231). Derudover er teksten præsenteret ord- og bogstavret, dvs. uden ændringer i ortografien. De originale sidetal står i firkantede parenteser, centreret på siden. Som i originalteksten er afsnitsnumrene med romertal, ligeledes centreret på siden. Fodnoterne er vores, medmindre andet er angivet.

3. Teksten

*Lidt om de danske Folkemål, særlig de østjydske
af stud.mag. Anker Jensen*

Det er temmelig sjældent, at man i aviser ser sproglige emner behandlede til folkelig læsning. Jeg håber dog, det måtte kunne interessere „Folkebladets” læsere lidt at læse følgende skildring, måske mest det sidste parti, der handler om en del af bladets læsekred[s].

I. Lidt sproghistorie

For omtrent 1000 år tilbage taltes der i hele Norden væsentlig kun eet og samme sprog, ”den danske tunge”, der altså lød lige fra Ejderen og så langt op mod nord, som Norge og Sverige var beboede. Dette vide vi fra runestenene, som alle taler det samme sprog til os, fra hvilken egn i de nordiske riger de [end] stammer. Uden at gå nærmere ind derpå skal jeg blot bemærke, at dette runesprog er så forskelligt fra de sprog, vi nu benytter os af, at det er fuldstændig umuligt for den uindviede at forstå det mindste af det; ikke blot den omstændighed, at runerne har fra vore nuværende (latinske eller gotiske) bogstaver

⁷ Tak til Asgerd Gudiksen og Henrik Hovmark for hjælp til at finde rundt i arkivet, og til Inger Schoonderbeek Hansen, som sammen med KFB gennemgik og kopierede de relevante manuskripter og øvrige papirer.

ganske forskellige former, men også det, at ordenes form og bøjninger så ganske skiller sig fra vore, alt det gør, at selv de skarpsindigste og dygtigste ofte have stor vanskelighed med at tyde runerne. Vi siger jo også ofte: „Nej, de runer kan jeg ikke råde⁸ (eller tyde)” ɔ:⁹ den tale forstår jeg ikke et muk af!

Runestenene er vore ældste sprog minder, og de forholdsvis få, vi endnu har tilbage, bør derfor være genstand for vor største omhu og ærefrygt, så sandt vi elske vort eget sprog!

[2]¹⁰

På de runestene, som nu er c. 800 [år] gamle, altså fra tiden 1000-1100, begynder man at kunne opdage forskelligheder mellem dem, der er rejste i de 3 forskellige nordiske lande. Efterhånden bliver denne forskel større og større, indtil vi i vor tid har fået så stor forskel, at det nu vil falde en vestjyde og en fra det nordlige Sverige meget vanskeligt at forstå hinanden.

Omtrent samtidig med, at det danske sprog skiller sig ud fra de øvrige nordiske, opstår der også forskelligheder [inden for] dets eget område. Man kan med temmelig sikkerhed sige, at ved år 1200 har det danske sprog spaltet sig i 3 hoved-dialekter eller – for at bruge et dansk, men ikke så almindeligt anvendt ord – folkemål, nemlig det jydske mod vest, ø-dansk (Fyn, Sjælland og andre øer) i midten og endelig skånsk¹¹ mod øst. Følgen deraf var, at man ikke havde et fælles skrift- eller litteratursprog, således som man har nu; enhver forfatter skrev sin dialekt, medens nutildage sproget vil være det samme i en lov for Vendsyssel som i en lov for Falster, så var dette ikke tilfældet for 600 år siden: sproget i Jydske Lov¹² (fra 1241) er forskelligt fra det i den omtrent samtidige skånske lov.

Dette forhold vedvarer så til reformationstiden, det 16. årh. I dette årh. tog forfattervirksomheden på dansk et nyt opsving, særligt

8 'At læse' var på norrønt 'at råde', *ráða*, beslægtet med engelsk *read* (jf. DDO).

9 Forklaringstegn – tilsvarende forkortelsen ”dvs.”, eller det latinske *id est*.

10 Anker Jensens fodnote, nederst på s. 2: ”Henvisning: Verner Dahlerup: *Det danske sprogs historie*”. Dahlerup udgav i 1896 *Det danske Sprogs Historie i almenfattelig Fremstilling*, som er bogen, Anker Jensen henviser til her.

11 Inkl. bornholmsk, jf. s. 4.

12 Jf. *Den jyske lov: Text med oversættelse, kommentar og ordbog* (Skautrup 1941).

den religiøse, og i det samme tidsrum kan man sige, at det danske skriftsprog udviklede sig. En af dem, der bidrog mest dertil, var en mand med det ligefremme navn Christian Pedersen¹³, som tillige med de andre samtidige forfattere, eks. teologerne Hans Tausen¹⁴, Peter Pall.¹⁵, Niels Hem-

[3]¹⁶

mingsen¹⁷ samt historikere som Anders Sørensen Vedel¹⁸, alle skrev på den sjællandske dialekt, som allerede dengang havde den største anseelse.¹⁹ Man kan da altså sige, at fra c. 1600 af skrev de allerfleste forfattere på det sjællandske mål, selv om de var jyder eller skåninger, således er altså oprindelsen til det fælles skriftsprog, vi nu besidder.²⁰

Imidlertid [udgøres] sjællandsk [af] flere dialekter, og det var da nødvendigt, at skriftsproget måtte dannes efter een bestemt af disse, og det blev da naturligvis den, der taltes i København, landets opblomstrende hovedstad, kongens residens, hele landets åndelige midtpunkt. Således er det gået til, at det københavnske sprog altid er blevet anset for det dannede, da det var grundlaget for skriftsproget og altid har stået i den højeste forbindelse dermed.

Dette skriftsprog trængte efterhånden fra København ud til provinserne, men rigtignok kun meget langsomt. Naturligvis lød det i kirken og ved andre lignende højtidelige anledninger, men der er ingen tvivl om, at de allerførste præster talte deres egen dialekt, når de var kommen hjem fra kirken og havde fået den sorte kjole af. Selv om

13 Sandsynligvis refereres her til teolog, forfatter, bogtrykker og oversætter Christiørn Pedersen (ca. 1480-1554). I dette og efterfølgende tilfælde er oplysningerne om de forskellige personer, der nævnes i teksten, som vi viderebringer, hentet fra onlineudgaven af Dansk Biografisk Leksikon (<https://biografiskeksikon.lex.dk/>, tilgået 31.10.2023).

14 Hans Tausen (1494-1561), luthersk reformator, biskop.

15 Peder Palladius (1503-1560), biskop og reformator.

16 Anker Jensens fodnote, nederst på s. 3: "Først fra omkring c. 1700 begynder skriftsproget at vinde større indgang i provinserne (ydre [grænse] for folkemålene: Sydslesvig & Skåne, Halland & Bleking)".

17 Niels Hemmingsen (1513-1600), teolog, professor ved Københavns Universitet.

18 Anders Sørensen Vedel (1542-1616), historiker, forfatter, oversætter.

19 Anker Jensen trækker her på Dahlerup (1896: 40 ff.).

20 Beskrivelsen af spaltningen, de tre hoveddialekter og reformationstidens indflydelse behandles også i første afsnit af Jensen (1900).

adelens herrer og damer talte det københavnske sprog, når de kom til hoffet i København for at være tilstede ved en bryllups- eller dåbsfest, så har vi dog adskillige vidnesbyrd om, at de til gengæld holdt fast ved deres folkemål, når de sad hjemme på deres herregårde rundt om i landet. F.eks. ved vi, at en jydsk herremand, der levede omkring år 1650, og som hed Erik, altid kaldte sig „Jerrick,” – så jydsk, som det kan være.²¹ Ja, endog fra den lærde professor Longomontanus²² har vi den anekdote, at da hans kone døde i 1637, sagde [han]: „Nu vil a råde, Dorthē rådte før.”^{23, 24}

[4]

Efter at vi nu både har set, hvorledes det oprindelige fælles-nordiske sprog spaltede sig til dansk, svensk osv., hvorledes dansk igen spaltede sig i forskellige dialekter, og endelig hvorledes en af disse, den sjællandske eller rettere den københavnske, udviklede sig til at blive skriftsproget og efterhånden også de dannedes talesprog, så må vi kaste et kort blik på to historiske forhold, som i deres følger bleve af meget skæbnesvanger betydning for det danske sprog. Den første omstændighed er den, at netop i det sidst omtalte tidsrum, 1650-1700, gik Skåne, Halland og Bleking, altså hele Øst-danmark, tabt. Det var i virkeligheden en frygtelig ulykke for vort fædreland, da vi 1660 definitivt måtte afstå de 3 østlige provinser – 1/3 af hele landet – til Sverige. Vel gjordes der i 1670'erne et kraftigt forsøg fra dansk side på en tilbageerobring, og den skånske befolkning viste på mange måder sit danskvenlige sindelag, men forsøget mislykkedes, og siden da har disse store landområder været tabt for det danske sprogområde. Den eneste rest deraf, som vi har bevaret indtil nu, er Bornholm.

Den anden store ulykke var den, at det oprindelig helt danske Sønderjylland gennem århundrederne langsomt fortyskedes sydfra, men da dette forhold også i vor tid har stor interesse, må det hellere omtales lidt nøjere i et eget afsnit.

21 Jf. *Erik* i Jysk Ordbog (tilgængelig online via <https://jyskordbog.dk/>, tilgået 31.10.2023).

22 Christen Sørensen Longomontanus (1562-1647), matematiker og astronom.

23 Der henvises her til den jyske brug af ubrudt *a* (*æ* i Thy og Sønderjylland) for 'jeg'. Brugen af *a* behandles i detaljer i Jensen (1898). Pointen tages også kort op igen på s. 8 af nærværende tekst.

24 Anekdoterne om "Jerrick" og Longomontanus er overtaget fra Dahlerup (1896: 59).

II. Vort århundrede

I forrige århundrede gik den sproglige udvikling sin rolige gang: det dannede skriftsprog trængte langsomt frem i provinskøbstæderne og blandt de højere jorddrotter på landet. I denne rolige udvikling har vort årh. gjort en stor forandring: i vor tid viger folkemålene [for]

[5]

skriftsproget (eller rigsmålet, som vi også kan kalde det), i en næsten foruroligende grad. Vi skulle nu se lidt nøjere på, hvilke grunde vi kan opdage til denne forandring.

I bg. af dette årh. var da forholdet væsentlig det, at det kun var i København og provinskøbstæderne, at rigsmålet havde overvægten. Imidlertid må man huske på, at stæderne dengang var langt mindre, end de er nu; København havde f.eks. kun c. 100000 indbyggere, Århus kun lidt over 4000. Hele landet (kongeriget) havde 1801 []²⁵ indbyg., hvoraf [], altså [] [%], [var] fordelt på byerne. Men siden da er der sket en voldsom omvæltning: dette forhold på grund af den enorme tilstrømning fra landet til byerne, der har fundet sted her hos os – ligesom forresten i hele det øvrige Europa. 1890 havde hele landet [] indb., hvoraf [], altså [] [%], [boede] i byerne; medens altså i 1801 hvert [] menneske boede i byerne, er det nu tilfældet med hvert [] menneske. Når man så husker, at alle de mennesker, der flyttede fra landet til byen, straks eller i løbet af kort tid omskiftede deres egne folkemål med rigsmålet, så forstår man, at her er en af hovedgrundene til, at dette sidste har bredt sig så uhyre på det førstes bekostning. Vi ser jo endnu den dag i dag, at, når en familie flytter til Århus f.eks.,

25 Her og i de følgende linjer henvises der til befolkningstal, der ikke er skrevet ind i originalteksten. Disse udeladelser markerer vi med "[]".

Anker Jensen havde tydeligvis tænkt sig at skrive præcise tal ind i brødteksten efterfølgende, efter at have konsulteret kilder. Vi har her valgt at lade teksten være, som den er. I stedet for at ændre den henviser vi til Inge Lise Pedersens (2009: 50) oversigt over befolkningsfordelingen mellem København, provinsbyer og landdistrikter i perioden 1760-1960. Hun opsummerer den overordnede udvikling med følgende beskrivelse: "De demografiske forhold omkalfatres [i anden halvdel af 1800-tallet]. Fordelingen mellem land- og bybefolkningen var i en lang periode næsten konstant: 80% boede på landet, 10% i hovedstaden og andre 10% i provinsbyerne. I anden halvdel af 1800-tallet ændredes dette forhold afgørende i byernes favør, selv uden at medregne stationsbyerne, og selve denne forskydning må ikke lades ude af betragtning, når man ser på dialekternes status" (Pedersen 2009: 50 f.).

så vil den [på] kort tid forandre sprog, selv om man ofte kan høre, at den er fra landet; men på børnene, der vokser op i selve byen, kan man aldeles ikke høre dette. Til gengæld kunde man vente, at, når folk flyttede fra Århus ud på landet, de så også ville forandre sprog, men det tror jeg er meget sjældent; de fleste holder vist fast på deres „fine tale” midt i de jydsk omgivelser.

Men ikke nok dermed, også ude på selve landet trænger rigsmålet mere og mere [frem]. I vort årh. har samkvems- og kommunikationsmidlerne udviklet sig i en overordentlig grad. Man kommer nu meget tiere og hurtigere til stads og bliver derved lettere påvirket i sproglig retning. Også den mængde jernbaner og de dermed følgende stations- og postfunktionærer, der er blevet spredte over hele landet, har en stor indflydelse

[6]

i så henseende. Når en større landsby har fået en sådan station, så kommer der desuden mange forretningsfolk fra byerne og nedsætter sig der, og også dette bidrager til, at den fine taler breder sig på det jydskes bekostning. Man [ser] f.eks., hvorledes dette er tilf. med byer som Brabrand²⁶, Hinnerup og i større eller mindre grad de øvrige byer langs nordbanen og de andre banestrækninger i Århus amt.

Endelig er der det store opsving, oplysningsarbejdet har taget i vor tid, [dvs.] alle de skoler, der virker. Jeg tænker ikke på børneskolen, thi den ødelægger absolut ikke børnenes dialekt, men alle de landbrugs-, real- og folkehøjskoler, der her i stedse stigende tal er grundlagte viden om. Al undervisning foregår på rigsmålet, og det medfører jo ganske naturligt, at eleverne må tale denne sprogform også. Der behøves ingen nærmere påvisning af det; enhver vil vist kende eksempler på, at unge mennesker, der talte jydsk før deres højskoleophold, nu efter dette taler enten helt „fint” eller også (hvad der kan være forskrækkeligt at høre) en blanding af begge dele. Det er aldeles ikke min mening at ville lægge folkehøjskolen noget til last, da jeg netop har den højeste beundring [over for] denne institution, men nægtes kan det ikke, at mange menneskers sprog bliver fordærvet der. Jeg har aldeles ikke noget imod, at folk taler rigsmålet, når de er på skolen, men jeg synes,

²⁶ Ligesom Åby var Brabrand ikke blevet en del af Aarhus på dette tidspunkt.

de godt kunde tage det gode sande jydsk op igen, når de kom hjem; jeg har hørt enkelte gøre det, hvorfor skulle så ikke alle kunne gøre det?²⁷

Dette hænger imidlertid sammen med den betragtning, som overordentlig mange mennesker har: at dialekten er et simpelt, udannet sprog, og at man bør stræbe efter „å snak fint”, som man siger på jydsk, da dette er et kendetegn på, at man er dannet. Noget rigtigt er der naturligvis i denne anskuelse. Det er meget godt og meget udviklende at tale mere end sit eget mål, så at man kan tale skriftsproget, når man kommer til byen eller træffer sammen med så højtstående personer som præster og godsejere, men jeg kan ikke forstå, at nogen vil vrage sit eget jydske mål, når han færdes

[7]

i sit hjem og mellem sine ligestillede naboer. For min egen persons vedkommende føler jeg stor fornøjelse, når jeg kommer hjem i ferierne og uden at blive dadlet kan benytte mit sande, jydske mål.

Medens dette århundrede således har været meget skæbnsvangert for det talte folkemål, så er det så meget desto glædeligere, at man samtidig har begyndt at få øjnene åbne for det interessante i dem, så at man igen har begyndt at skrive bøger [på] de forskellige mål. Den mest fuldendte bog i så henseende er den, som alle kender, nemlig Blichers *E Bindstouw*²⁸, der jo er en ren perle. Senere – og netop i den allernyeste tid – er den efterfulgt af en mængde småhistorier og viser, hvoraf en stor mængde, for det jydske sprogs vedk., er udkomne hos „Jydsk Forlag” i Århus.²⁹ Der er midlertid dermed at mærke, at det allermeste af disse ting er komik, at dialekterne kun er brugt for at fremkalde morsom virkning – altså ligesom når Holberg har bragt

27 Højskolernes rolle i forbindelse med den sproglige udvikling diskuteres i detaljer i Jensen (1898). Se også Pedersen (2009: 52 ff.) om højskolernes rolle i relation til dialekterne – og dennes flertydighed.

28 *E Bindstouw* er en novelle af Steen Steensen Blicher (1782-1848) fra 1842. I novellen mødes en gruppe mennesker i en skolestue syd for Viborg og 'binder' hoser og andet tøj, mens de deler digte og fortællinger på øst- og vestjyske dialekter. En oversættelse og kommenteret udgave af teksten er udgivet af Skautrup (1942). Se desuden Arboe (2020) for en karakteristik af Blichers brug af dialekter i novellen.

29 I 1892 oprettede boghandler Albert Bayer (1864-1925) Jysk Forlags-Forretning i Aarhus. Jysk Forlags-Forretning skiftede senere navn til Det jyske Forlag, før det i 1904 blev en del af Gyldendal.

bonden „Jeppe på bjærget”³⁰ på teatret –, og dette gælder lige fra Blichers E Bindstouw til Kristensens „sownrådsforhandlinger”.³¹ Det er kun få viser, der har et alvorligt indhold. Der er ingen, der har skrevet alvorlige fortællinger eller salmer på jydsk – så vidt jeg da ved. Rent undtagelsesvist kan man finde en præst, der prædiker på folkemålet, f.eks. frimenighedspræst Poulsen i Bovlund i Sønderjylland.³² Derimod tror jeg ikke, nogen præst i statskirken kunde finde på det. – Endnu må bemærkes, at der ligeledes i vore dage gøres et stort arbejde fra videnskabsmænds side på at undersøge og beskrive vore folkemål, og mange bøger og tidsskrifter er skrevne derom. Men i reglen har dette en alt for videnskabelig karakter til, at det kan tilegnes af større kre[d]-se af folket.

Endnu skal kun tilføjes et par bemærkninger om vore nuværende folkemål. Den mærkeligste er absolut den bornholmske, der – som ovenfor omtalt – er den sidste enestående rest af den østdanske eller skånske dialekt. Allerede i middelalderen dannede denne et naturligt overgangsted

[8]

mellem sjællandsk og svensk, og dette er også tilfældet med bornholmsk.

Forøvrigt findes der ikke så lille en forskel på sproget vest og øst for Lillebælt. Den vigtigste er den, at øboerne siger „jeg” om sig selv, jyderne derimod „a” eller „æ”.

III. De sønderjydske folkemål

Det er før omtalt, at den største ulykke, der er ramt Danmark og det danske sprog nogensinde, var de skånske provinseres løsrivelse i det 17. årh. Den anden store ulykke er Sønderjyllands gennem århundrede gradvis fremadskridende og i vore dage fuldbyrdede fraskillelse fra moderlandet.

Det er sørgeligt at se, hvorledes det oprindeligt helt danske Sønderjylland (naturligvis med undtagelse af de frisiske dele mod sydvest) efterhånden er blevet prisgivet den tyske indflydelse, uden

30 Ludvig Holbergs (1684-1754) komedie *Jeppe på Bjerget* (1722).

31 Dette henviser sandsynligvis til en tekst fra folkemindesamleren Evald Tang Kristensen (1843-1929).

32 Laurids Bertelsen Poulsen (1840-1919).

at vore som regel meget lidet danske, ofte tysktalende konger havde nogen forståelse af den fare, der derigennem truede danskheden. Det er dog ikke min hensigt her at indlade mig på at fortælle Sønderjyllands omskiftelige historie; det ville være at gå udenfor mit egentlige emne: sproget. – Trods alt, hvad sønderjyderne led i retning af tysk retspleje og, for de sydlige deles vedk., af tysk skole- og kirkesprog, så holdt dog den menige mand mærkværdig godt fast på sin danske tale lige til vort århundrede, dog med undtagelse af de to byer Slesvig og Flensborg,

[9]

hvor det plattyske sprog allerede i middelalderen fik overhånd på grund af den livlige handelsforbindelse med Hansestæderne Lybæk³³ og Hamborg.³⁴ For øvrigt var forholdet for 100 år siden det, at dansk taltes lige ned til Slien, Slesvig, Danevirke og Husum. Hinsides Slien, på halvøen Svans, taltes det endnu, men var døende. Det tyske sprog bredte sig mere og mere, indtil de politiske forhold i 30'erne og 40'erne greb ind og fremskyndede den tyske bevægelse.³⁵ Det var Slesvig-Holstenerne, der prædikede kamp mod alt, hvad der var dansk. Men på samme tid vågnede den danske bevægelse i Nordslesvig og i Flensborg og satte en stopper for den truende fare; navne som Paulsen³⁶, Flor³⁷, P. Hjort-Lorenzen³⁸ er så bredt kendte, at jeg ikke behøver at omtale dem. Efter oprørets underkuelse blev sprogforholdene ordnede på en måde, der sikrede dansk fra yderligere at blive fortrængt af tysk. I den korte fredsperiode mellem 1850-64 gjorde danskheden adskillige steder god fremgang, f.eks. i Flensborg, hvor der oprettedes en dansk friskole, der til sidst talte 500 børn. På et andet punkt derimod led dansk et føleligt tab. Det var i Angel.³⁹ Næsten hele Angels befolkning

33 Lübeck.

34 Beskrivelsen af 'fortyskningen' og forholdet mellem Sønderjylland og Tyskland er i større fokus i Jensen (1990). Se desuden Bjerrum (1990) for en detaljeret undersøgelse og beskrivelse af sprogskiftet og dets årsager.

35 Dvs. 1830'erne og 1840'erne.

36 Paul Detlev Christian Paulsen (1798-1854), jurist, politiker.

37 Christian Flor (1792-1875), højskoleforstander, politiker.

38 Peter Hiort Lorenzen (1791-1845), købmand, politiker.

39 Angel-dialektens traditionelle udbredelsesområde vises på Jysk Ordbogs atlaskort over "De vigtigste jyske underdialekter", kort 0.4 (tilgængelig online via <https://jyskordbog.dk/>, tilgået 31.10.2023).

var gennemsyret af slesvig-holstenske lærdomme og hadede alt dansk, skønt den talte overvejende dansk. Da oprøret ikke havde ført til noget resultat, og Angelboerne igen måtte gå ind under „det danske åg”, kendte deres vrede og had ingen grænser, og med en – det må man sige – beundringsværdig konsekvens og fasthed gennemførte de i de 14 år en omtrent fuldstændig ombytning af det danske med det plattyske sprog. Så kom det ulykkelige år 1864, og dermed begyndte en fuldstændig ødelæggelseskrig mod danskheden. De danske friskoler lukkes, kirkesproget i Mellemslesvig fortyskes, tyske timer indføres i almueskolen, og endelig sættes kronen på værket i 1888 med, at obligatorisk tysk undervisningssprog indføres i alle skoler med undt. af et par enkelte religionstimer, [og] samtidig, men mere

[10]

langsomt, fortyskes kirkesproget i Nordslesvig. Forgæves har sønderjyderne indgivet det ene bønsskrift efter det andet, forgæves har deres repræsentanter i Berlin stillet forslag efter forslag – alt forgæves. Med en strenghed og konsekvens, som vel kun den tyske nation er i besiddelse af, søger den at germanisere den danske befolkning. For at bøde på den således forsømte danske undervisning udgive[r] sprogforeningen i Åbenrå en mængde bøger og opretholder en mængde danske biblioteker rundt om, medens den for nogle år siden oprettede skoleforening søger at udslette virkningerne af den tyske skolegang ved at sende de unge mennesker på danske højskoler og efterskoler, som derved udfører et overordentligt velsignelsesrigt arbejde for vort åndslivs truede grænse mod syd. Endnu tales dansk lige fra Kongeåen til Flensburg mod Tønder (dog med undtagelse af embedsmændene samt enkelt indvandrede i byerne), og syd for denne linje kommer flere bælder⁴⁰, igennem hvilke dansk forsvinder mere og mere, jo længere man kommer syd på. I den sydlige og østlige del af Angel høres nu ikke mere et dansk ord. Den tysksindede by Tønder er næsten rent danskstalende, hvorimod Flensburg, der indtil midt i 80'erne var overvejende dansksindet og endnu har mange danske sympatier, er og i århundreder har været plattysk-talende. I det højeste 3000 af dens 40000 mennesker taler dansk til daglig, men de allerfleste kan tale dansk, når de da vil!

40 Disse er nøjere beskrevet i Jensen (1900: 79).

I dette afsnit er jeg gået lidt udenfor mit egentlige emne: forholdet mellem folkemålet og rigsmålet. Hernede har de danske folkemål haft en langt farligere fjende at kæmpe med. Kun meget få taler det danske rigsmål; i de dansktalende købstæder er det næsten udelukkende de sønderjydske dialekter, der benyttes. Endnu taler 160000 sønderjyder dansk, og alle danske, der føler for deres sprog, må inderligt ønske, at dette tal ikke må mindskes, men hellere forstørres. Vi har ikke råd til at tabe ret mange flere mennesker!

[11]

IV. Sprogforholdene i Århus' nærmeste omegn

Hvorledes en større by udøver indflydelse i sproglig henseende på sine nærmeste omgivelser, skal jeg søge at vise gennem følgende tavle.

Tavlen:⁴¹

	jysk	p.ct.	blandet	p.ct.	højda. ⁴²	p.ct.	anden dialekt	p.ct.	svensk.	p.ct.	I alt.	p.ct.
Åby	219	<u>57</u>	67	<u>17</u>	86	<u>22</u>	100	<u>3</u>	3	<u>1</u>	385	<u>100</u>
Hasle	223	<u>69</u>	11	<u>3</u>	81	<u>25</u>	6	<u>2</u>	2	<u>1</u>	323	<u>100</u>
I alt ⁴³	442	<u>62</u>	78	<u>11</u>	167	<u>24</u>	16	<u>2</u>	5	<u>1</u>	708	<u>100</u>

Man ser deraf, at af befolkningen i de to sogne⁴⁴ taler 24 p.ct. $\approx$ 1/4 rent rigsmål. Det er væsentlig indflyttede småhåndværkere, arbejdere o.l., samt de større jordejere og præste- og lærerfamilier samt enkelte

41 Ud fra brødteksten ser vi, at der er tale om en tabel, der (med et par minimale forskelle) tilsvarende den, der også bringes i Hansen (2013: 231). Tabellen er hentet fra et ark i samlingen af Anker Jensens papirer. På arket er tilføjet følgende note om beregningerne for Hasle: "Hasle beregnet efter stud.art. R. Kondrups opgivelser". Vi har ikke fundet yderligere information om Kondrup, som må have været en studiekammerat på universitetet, der kom fra Hasle.

42 'Højddansk'.

43 Denne række ("I alt") indeholder både beregninger af samlede summer og angivelser af gennemsnit.

44 Åby og Hasle.

yngre gårdmænd. De „blandede” 11 p.ct. udgøres af unge mennesker, som har været ude nogle år, enten på en eller anden skole, eller ved et eller andet håndværk i byerne.

4. Afslutning

Teksten slutter pludseligt, midt på s. 11. Sammenligningen og diskussionen af den sproglige situation i hhv. Åby og Hasle sogn fylder påfaldende lidt, og i det lys fremstår titlen (”... særlig de østjydske”) mindre velvalgt. Hvis vi træder et skridt tilbage og kigger på teksten som helhed, så kan vi konstatere, som også Hansen (2013: 227) påpeger i forbindelse med en anden Anker Jensen-tekst, at forfatteren på en række områder må siges at være ”et produkt af sin tid”, hvilket ”fremgår tydeligt af manuskriptets sproglige form og de sproglige betragtninger i forhold til fænomenet ’sproglig variation’ der præger tekstens indhold”. Ikke desto mindre bidrager ”Lidt om de danske Folkemål, særlig de østjydske” til at give et mere eksplicit indblik i Anker Jensens sprogsyn og hans motivation for at beskæftige sig med sproglig variation, hvilket følger nyt til vores forståelse af konteksten for hans pionerbidrag til sociolingvistikken, Åby-studiet fra 1898. Til at underbygge dette yderligere følger her til afslutning et par nedslag i teksten og en kort diskussion af nogle af dens temaer ud fra et nutidigt sprogforskningsperspektiv.

På s. 1-4 præsenteres en relativt detaljeret beskrivelse af de middelalderlige forhold i relation til sprogudviklingen i Norden. Dette adskiller sig fra Anker Jensens øvrige tekster, hvor dette emne kun berøres overfladisk. Han fortsætter med at udfolde dette historiske perspektiv, der strækker sig fra den tidlige middelalder og frem til reformationsforfatterne, og han berører, hvordan sjællandsk kom til at blive set som det ’dannede’ og socialt ’bedste’ sprog, og at specifikt københavnsk sprog blev synonymt med rigsdansk (eller: rigsmål, standarddansk etc.). Dette standardiseringsperspektiv er interessant, idet Anker Jensen i Åby-studiet i praksis anser det ’dannede’ sprog talt i Aarhus som rigsdansk (jf. også Hansen 2007: 25 f.), hvor han ”definerer det at ’snakke fint’ som = at tale som folk i Århus” (Jensen 1898: 224). Og han tilføjer: ”Om der så måske findes særegenheder i Århus-sproget, der afviger lidt fra det fælles rigsmål, tør jeg ikke ind-

lade mig på at undersøge” (s. 224). Dette tema – (u)lokaliserbarheden af et ’rigsdansk’ i det danske talesprogssamfund – diskuteres fortsat i nutidig sociodialektologisk forskning (jf. fx Kristiansen 2020; Hansen 2022; Bøegh et al. 2023a). Ligeledes værd at bemærke i forhold til dette perspektiv er, at Anker Jensen på s. 5-6 kommer ind på motoriseret transport, specielt jernbanen, og derved øget geografisk (og dermed også social) mobilitet som en relevant faktor for sprogforandring i samtiden. Sammenhænge mellem mobilitet og sociolingvistisk sprogforandring behandles indgående hos fx Monka (2015).

Et andet tema i teksten (s. 6-7) er en udpræget negativ holdning til sprogblending, der træder tydeligt frem, når Anker Jensen skriver om ”landbrugs-”, ”real-” og ”højskoler”, der ”ødelægger” og ”fordærver” det (talte) dialektale sprog. Anker Jensen kommer ind på det i hans øjne positive ved både at lære rigsdansk såvel som sit ”folkemål”, men peger samtidig på vigtigheden af at holde disse adskilte; også det taler ind i hans diskurs om folke- og sprogblending som noget negativt. Efter Anker Jensen blev emnet folke- og sprogblending først taget op igen og behandlet fra en sociolingvistisk vinkel – med et mere nøgternt vurderende blik – godt 20 år senere af Skautrup (1921).⁴⁵ Anker Jensens syn på ”det gode (sande) jydsk” (s. 6) og hans i sproglig henseende overordnet set konservative holdninger er ligeledes (og mere udførligt) behandlet hos Køster (2011) og Hansen (2013).

Også på s. 8-11 får vi indblik i Anker Jensens konservatisme eller måske nærmere hans nationalromantiske syn på det danske sprogssamfund (som i virkeligheden afspejles i hele teksten). Han kommer ind på forholdet, herunder gnidninger, mellem sønderjysk og det tyske sprog, specifikt plattysk, som følge af dansk-tyske politiske spændinger i det daværende Nordslesvig (dvs. Sønderjylland) og Slesvig-Holsten. Anker Jensen var i sin studietid og derefter i sit arbejdsliv meget aktiv for den sønderjyske sag. I 1897 blev han, beskriver Kiil (1996: 41 f.), selv om han ikke selv stammede fra regionen, den første formand for Vidar, sammenslutningen af sønderjyske studerende i København, og i ferierne tog han sammen med studiekammerater til Nordslesvig/Sønderjylland og underviste dér børn i dansk. Anker Jensen blev senere, i 1920, året for genforeningen af Sønderjylland

⁴⁵ Skautrup omtales således af Gregersen & Kristiansen (2015: 11) som Anker Jensens ”umiddelbare efterfølger”.

med Danmark, ansat som gymnasielærer i Haderslev – en stilling, han beholdt indtil sin død i 1937. Hans engagement og indignation i forhold til det danske sprogs status i det dengang nordtyske område skinner tydeligt igennem i ”Lidt om de danske Folkemål, særlig de østjydske”: ”Endnu taler 160000 sønderjyder dansk, og alle danske, der føler for deres sprog, må inderligt ønske, at dette tal ikke må mindskes, men hellere forstørres. Vi har ikke råd til at tabe ret mange flere mennesker!” (s. 10).

Endelig (s. 11) er der de korte bemærkninger om den sproglige situation i hhv. Hasle og Åby sogn. Disse er fortsat af historiografisk interesse i forhold til udforskningen af sprogudviklingen i Danmark, primært på grund af Anker Jensens (1898) pionerarbejde inden for sociolingvistikken. Hans metodiske tilgang i Åby-studiet, især hans hang til det statistiske og hans efter tidens standard omhyggelige redegørelse for data, er bemærkelsesværdig. I Åby-studiet identificerede og beskrev Anker Jensen en tendens til afdialektalisering omkring år 1900 – og 100 år senere kunne Danmark så beskrives som et af de mest homogene sprogsamfund i verden (jf. Pedersen 2003). Disse perspektiver er selvsagt relevante at holde for øje i forbindelse med læsningen af ”Lidt om de danske Folkemål, særlig de østjydske” – den tilsyneladende sidste sammenhængende tekst fra Anker Jensens side om datidens sproglige variation.

Litteratur

- Arboe, Torben. 2020. Blicher og dialekterne. I Erik Harbo (red.), *Steen Steensen Blicher: E Bindstouw*. Roskilde: Blicher-Selskabet, s. 95-96.
- Bjerrum, Anders. 1990. Sprogskiftet i Sydslesvig og dets Årsager. *Danske Folkemaal* 32: 1-34.
- Bøgh, Kristoffer Friis, Inger Schoonderbeek Hansen & Mette-Marie Møller Svendsen. 2023. Tegn-et-kort-data fra Aarhus og København – en perceptuel-dialektologisk undersøgelse. I Kirstine Boas, Inger Schoonderbeek Hansen, Tina Thode Hougaard & Ea Lindhardt Overgaard (red.), *19. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Aarhus: Nordisk, Institut for Kommunikation og Kultur, Aarhus Universitet: 57-73.

- Bøegh, Kristoffer Friis, Peter Bakker, Inger Schoonderbeek Hansen & Carsten Levisen. 2023. The Beginning of Quantitative Sociolinguistics in the Nineteenth Century: The Dane Anker Jensen (1878–1937) and his pioneering study “The Linguistic Situation in the Parish of Aaby, Aarhus County” (1898). *Historiographia Linguistica* 49(2/3): 336-354. <https://doi.org/10.1075/hl.00114.boe>
- Chambers, J.K., Sarah Cummins & Jeff Tennant. 2008. Louis Gauchat (1866–1942), Patriarch of Variationist Linguistics. *Historiographia Linguistica* 35(1/2): 213-275.
- Dahlerup, Verner. 1896. *Det danske Sprogs Historie i almenfattelig Fremstilling*. København: Brødrene Salmonsens.
- Dansk Biografisk Leksikon. Tilgængelig online via <https://biografiskleksikon.lex.dk/> (tilgået 31.10.2023).
- DDO = Den Danske Ordbog. Tilgængelig online via <https://ordnet.dk/ddo> (tilgået 31.10.2023).
- Edlund, Lars-Erik. 2002. The contribution of Nordic dialectology to language history. I Oskar Bandle et al. (red.), *The Nordic Languages. An International Handbook of the History of the North Germanic Languages*. Vol. 1. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton: 282-303. <https://doi.org/10.1515/9783110197051-035>
- Gregersen, Frans & Tore Kristiansen. 2015. Indledning: Sprogforandring i virkelig tid. I Frans Gregersen & Tore Kristiansen (red.), *Hvad ved vi nu – om danske talesprog?* København: Sprogforandringscentret: 9-45.
- Gudiksen, Asgerd, Henrik Hovmark, Pia Quist, Jann Scheuer & Iben Stampe Sletten. 2009. *Dialektforskning i 100 år*. København: Museum Tusculanum.
- Hansen, Inger Schoonderbeek. 2007. Åbydialekt i 1890’erne: om Danmarks første sociolingvist, Anker Jensen. *Ord & Sag* 27: 19-27.
- Hansen, Inger Schoonderbeek. 2013. Anker Jensens sprog og sprogsyn: produkt af sin tid? I Simon Borchmann, Inger Schoonderbeek Hansen, Tina Thode Hougaard, Ole Togeby & Peter Widell (red.), *Gode ord er bedre end guld. Festskrift til Henrik Jørgensen*. Aarhus: Aarhus Universitet: 226-240.
- Hansen, Inger Schoonderbeek. 2022. Findes der en særlig jysk sprogidentitet? *Nydanske Sprogstudier* 61: 73-125. <https://doi.org/10.7146/nys.v1i61.132240>
- Jensen, Anker. 1898. Sproglige forhold i Åby sogn, Århus amt. *Dania* 5: 213-231.
- Jensen, Anker. 1900. Folkemål og rigsmål i Sønderjylland. *Dania* 7: 65-95.

- Jensen, Anker. 1902. *Indfødt og fremmed i modersmålet*. København: Klein.
- Jensen, Anker. 1929. Køn og tal i Åby-målet ved Århus: Brudstykke af en 30 år gammel utrykt afhandling. *Danske Folkemaal* 3: 22-24.
- Jensen, Anker [1878-1937]. 2023. The Linguistic Situation in the Parish of Aaby, Aarhus County. Kommenteret oversættelse v. Carsten Levisen, Kristoffer Friis Bøegh, Peter Bakker & Inger Schoonderbeek Hansen. *Historiographia Linguistica* 49(2/3): 355-371. <https://doi.org/10.1075/hl.00113.jen>
- Jysk Ordbog. 2000 ff. Tilgængelig online via <https://jyskordbog.dk> (tilgået 31.10.2023).
- Kiil, Lisbeth. 1996. Den lærde Anker Jensen 1878-1937. *Langs fjord og dam (Haderslev)*: 40-47.
- Kristiansen, Tore. 2020. Sprogets væsen og det gode sprogsamfund – som jeg har set det. *Danske Talesprog* 20: 7-32.
- Køster, Finn. 2011. Omkring Anker Jensen. I Torben Arboe & Inger Schoonderbeek Hansen (red.), *Jysk, øsmål, rigsdansk mv. Studier i dansk sprog med sideblik til nordisk og tysk*. Aarhus: Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning: 141-151.
- Labov, William. 1963. The Social Motivation of a Sound Change. *WORD* 19(3): 273-309.
- Labov, William. 1966. *The Social Stratification of English in New York City*. Washington, D.C.: Center for Applied Linguistics.
- Monka, Malene. 2015. Mobilitet og sprogforandring. *Nydanske Sprogstudier* 49: 98-122. <https://doi.org/10.7146/nys.v1i49.22905>
- Pedersen, Inge Lise. 2003. Traditional dialects of Danish and the de-dialectalization 1900–2000. *International Journal of the Sociology of Language* 159: 9-28. <https://doi.org/10.1515/ijsl.2003.012>
- Pedersen, Inge Lise. 2009. 500 års landbohistorie spejlet i talesproget – De danske dialekters død i fire akter. *Landbohistorisk Tidsskrift* 2009(2): 41-70.
- Skautrup, Peter. 1921. Om Folke- og Sprogblending i et vestjysk Sogn. *Danske Studier* 21: 97-111.
- Skautrup, Peter. 1941. *Den jyske Lov. Text med Oversættelse, Kommentar og Ordbog ved Peter Skautrup*. Aarhus: Universitetsforlaget; København: i hovedkommision hos C.A. Reitzels Forlag.
- Skautrup, Peter. 1942. *St. St. Blicher: E Bindstouw. Med Oversættelse og Kommentar ved Peter Skautrup*. Aarhus: Universitetsforlaget; København: i hovedkommision hos C.A. Reitzels Forlag.

Hær kan en fåvinn al si nød

Anmeldelse af Niels Frederiksen (2022) *Dialekt på Fanø. En kulturhistorisk ordbog*

Inger Schoonderbeek Hansen

Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet

Ud for Esbjergs kyst ligger Vadehavets nordligste ø, Danmarks næstmindste kommune, Fanø¹. Øens sprog og kultur er for nyligt blevet beskrevet i den kulturhistoriske ordbog *Dialekt på Fanø*, skrevet af esbjergenser Niels Frederiksen. Frederiksen har siden 1970'erne, som genuin Fanø-entusiast², indsamlet ord og udtryk, som han havde hørt på Fanø. Et læserbrev i *Fanø Ugeblad* fra 1999 med et opråb om at bevare dialekten på Fanø var anledningen til at konkretisere arbejdet til en ordbog; den udgav Frederiksen, sammen med Sognearkiverne på Fanø, december sidste år (Hansen 2022). I denne anmeldelse ser vi nærmere på, hvad der karakteriserer øens dialekt, og hvordan bogen skildrer dialekten, sådan som den blev brugt på Fanø. Hvordan afspejler dialekten øens kulturelle og samfundsmæssige forhold? Først lidt om ordbogens opbygning.

Bogens opbygning

Dialekt på Fanø indeholder, efter et kort forord (1 side), en indledning (11 sider), der starter med en charmerende fortælling, inkl. oversættelse, ved Andreas Olsen (1856-1940), snedker fra Nordby og tidligere optegner af dialekten på Fanø. Derefter følger en beskrivelse af nogle af Fanøs tidligere formidlere, en kort karakteristik af dialekten på Fanø,

1 Fanø Kommune har 3.426 indbyggere (2023) (Fanø Kommune), mens Danmarks mindste kommune, Læsø, har 1.789 indbyggere (2023) (Danmarks Statistik).

2 Frederiksen har skrevet flere bøger om Fanøs historie, og han har sommerhus i Sønderho, hvorfra hans oldefar var sejlskibsfører (Hansen 2022).

samt nogle redaktionelle kommentarer til læserne om, hvordan de mest hensigtsmæssigt kan bruge bogen. Selve ordbogsdelen falder i tre dele: Første del udgør bogens hovedpart, nemlig ordbogen fra nudansk til dialekt, inkl. forklaringer og eksempelsætninger (141 sider). Derefter følger en ordbogsdel med en omvendt lemmaliste, dvs. fra dialektord til nudansk ækvivalent, denne gang uden forklaringer, eksempler mv. (28 sider). Endelig er dialektord og -udtryk placeret i en oversigt opdelt efter 22 'emner' (22 sider). Brugseksempler på dialekten fremgår i et sidste afsnit, 'Dialekttekster', hvor Frederiksen præsenterer særlige *saye* (ordsprog og talemåder), *grabbes* (anekdoter), og fem små tekster på dialekt (24 sider). Bogens sidste sider indeholder en liste over de kilder, forfatteren har baseret sit værk på (3 sider). Igennem hele bogen er der fine illustrationer i form af gamle (ofte) farvelagte billeder, postkort, tegninger (bl.a. af F. C. Lund (1826-1901)), og malerier (bl.a. af Johan Rohde (1856-1935)) af fx fannikker i gang med at drive køer til stranden, og hente dem igen, Fanø-konerne i deres karakteristiske klædedragt, og det gamle byliv både indenfor og udenfor i Sønderho og i Nordby (Fanø Kunstmuseum). Bogens layout fremstår nydeligt, til dels takket være de kyndige folk på Narayana Press i Gylling. Udgivelsen er også støttet af en række private fonde, som fx Inger og Jørgen Nygaard Larsens Fond, Velux Fonden, og lokale fonde, som fx Skads Herreds Brandkasses Fond og Fonden Gamle Sønderho (s. 5).

Farvemarkeringer i bogens opslagsside gør det nemt at slå op i den ordbogsdel, brugeren er interesseret i. Har brugeren fx hørt sin gamle moster fortælle om *henne kâesklæ*, så henviser den lilla 'dialekt til nudansk'-del til opslagsordet **korsklæde**, som læseren efterfølgende kan slå op i den rødlige 'nudansk til dialekt'-del, og finde dens betydning: "en del af Fanøkvindernes hovedtøj" (s. 76). Eller hvis brugeren vil vide, hvad ordet *fannikker* egentlig refererer til, og hvad det kan bruges sammen med, kan hun/han godte sig med opslagsord i den rødlige 'nudansk til dialekt'-del som **fannik**, **fanniker** (!), **fannikergang** mv., og blive klogere på, at fx ordet **fannik** hedder (*æn*) *gøj* på dialekt, og som især blev brugt af sønderhoner som "drillende udtryk for folk fra Fanøs nordlige by" (s. 40). Helt så dumme var nordbyboerne dog ikke, for begrebet **fannikerhandel** refererer til en handel med "udmærket fortjeneste" (s. 41).

Ordbogens emneoversigt afspejler hverdagslige begrebsområder, der var relevante for det gamle fiskeri- og landbrugssamfund på Fanø, fx ‘Fiskeri – søfart’, fx *gra-fork* ‘ormegreb’, *gøjser* ‘fisker’, *ohl* ‘ål’; og ‘Landbruget’, fx *blærreblør* ‘mudder’, *højle* ‘høle’, *lutbows* ‘overtræksbukser’. Emner er også inddelt til at beskrive livet på Fanø mere generelt, fx ‘Husholdning – mad’, fx *bakjul* ‘bakskulde’ [mindre fladfisk], *grerrel* ‘småkoge’, *kvælpe* ‘bælle [i sig]’; ‘Musik – dansk – fest’, fx *bøjj te* ‘indbyde’, *føjj* ‘ungdomsgilde’, *spalstol* ‘violin’; og ‘Tøj’, herunder *hvossel* ‘snørebånd’, *kasiak* ‘stortrøje’, og *tims* ‘tyndslidt [tøj]’. Endelig beskrives fx ‘Småord – forskellige’ som *a* ‘jeg’, *fåbi* ‘forbi’, *hutij* ‘hvornår’ [egl. hvad tid]; og ‘Småord – bevægelse og retning’, fx *blyw heen* ‘blive væk’, *hænie* ‘herned’, *stjarre* ‘drive om [uden retning]’. Emneoversigten præsenterer først begrebet på dialekt og derefter dens nudanske oversættelse, dog glipper det en sjælden gang imellem, fx vender parret *koge* ‘syj’ [egl. syde] forkert. Der er også enkelte ringforklaringer, som fx *sakkuk* ‘sakkuk’ [dvs. budding lavet på bygmel, oprindeligt kogt i en ‘sæk’, s. 112], og *befelsfolk* ‘befelsfolk’. Naturligvis kan ordbogens brugere altid slå ordet op i ‘nudansk til dialekt’-delen.

Dialektkarakteristik

Dialekten på Fanø karakteriseres først og fremmest som en sydvestjysk dialekt, dog, if. forfatteren, “med variationer” (s. 14). Som det gælder for andre jyske dialekter, er nogle af Fanø-dialektens sproglige træk fælles for større dele af Jylland, herunder det personlige pronomen *a* ‘jeg’ (se [Danske dialekter, Kort 2](#)) og, for vestjysks vedkommende, foranstillet artikel, der anvendes i stedet for et suffiks, når navneordet skal optræde i bestemt form, som fx i *æ hus* ‘huset’ (se [Danske dialekter, Kort 20](#)). Vestjysk stød, der fx forekommer mellem vokal og konsonanterne *p*, *t*, *k* i ord som *ho’p* ‘hoppe’ og *dæ’tær* ‘datter’, er derimod ikke kun karakteristisk for sydvestjysk (s. 14), men for alle dialekter i Vest- og Sønderjylland, og endda mod øst omkring Vejle og Horsens fjord (se [Jysk Ordbog](#), Atlaskort 1.4). Diftonger af fx langt *e* og *u*, fx [*biən*] ‘ben’ og [*kuən*] ‘kone’ (s. 14), gælder for et større nørrejysk område, dvs. nord for Kongeåen (se fx [Jysk Ordbog](#), Atlaskort 2.2a).

Forfatteren har lagt mærke til en lang række karakteristiske træk i dialekten på Fanø, og endda forskelle mellem nord- og sydsiden af øen, fx udtalen af de hyppigt forekommende datidsformer ‘lagde’ og ‘sagde’ som *løh* og *søh* i Nordby, og *lāh* og *sāh* i Sønderho (hvilket umiddelbart stemmer overens med fastlandets udtale af datidsformen for *lægge*: sydvestjysk [*løʰ*], vestsønderjysk [*lāʰ*], se [Jysk Ordbog](#), *ligge*, præet.).

Forfatteren har også nogle interessante observationer i forhold til dialektens ordforråd, hvilket både afspejler sig i ordbogsdelen, og i det korte afsnit “Indførte ord og udtryk til Fanø” (s. 15). Det gælder fx ord fra tysk, fx *fråger* ‘spørge’ af middelnedertysk *fragen* (som også optræder i andre jyske dialekter (jf. [Jysk Ordbog](#), *frage*²) samt i sjællandsk (jf. Ømålsordbogen, **frage III**), *kerre* ‘vende’, af tysk *kehren* (der bl.a. også optræder i [Jysk Ordbog](#) med betydninger som ‘hjælpe’ (i kollokationen *kere på*, bl.a. i sydvestjysk og østsønderjysk) og ‘reparere’ (der dog ikke er registreret på Vadehavssøerne). Frederiksen har også registreret ord fra engelsk, fx *jew* ‘damp’ af engelsk *dew*, og *spidt o* ‘fart på’ af engelsk *speed up*. Ligesom fanøsk har ord fra hollandsk, kommet ind i fannikkernes sprog gennem kontakten i fiskeriet, fx *drop* ‘lakrids’ af nederlandsk *drop*, *grafel* ‘gramse’ af nederlandsk *grappelen*. Det sidste ord bliver i Jysk Ordbog forklaret under opslagsordet *grable*, der syd for Kongeåen automatisk bliver udtalt med et *b*, og der sammenlignes med frisisk *grable* og nedertysk *grabbeln*; om ikke andet er ordet kommet sydfra (se [Jysk Ordbog](#), *gable*). Især øens unge piger medbragte på grund af deres sæsonarbejde ord fra Sønderjylland, fx *dørns*, som forfatteren oversætter med ‘dåensk’, dvs. dagligstuen på gården; if. Jysk Ordbogs kildemateriale blev det faktisk brugt i et større, sammenhængende sydvestjysk og sønderjysk område (se **dørns**, og prøv nogle af kortene i opslaget, [→kort](#)). Ordet stammer i øvrigt fra slavisk *dwernice*, der betyder ‘stue’. Eksemplet *gaf* er nok snarere en sønderjysk udtale af ‘gab’ end et egentlig sønderjysk ord (se [Jysk Ordbog](#), Atlaskort 4.3).

I oversigten ‘Dialektens karakteristika’ (s. 16-17) præsenteres “18 forskellige lydændringer”, som forfatteren synes er de mest karakteristiske for dialekten (s. 15). Umiddelbart giver oversigten et godt indblik i, hvor forskelligartet, dialekten på Fanø har været,

men også hvor stort et arbejde det er, systematisk at beskrive dialektal variation. Hvert træk, der er opstillet i skemaet, giver god mening for beskrivelsen af dialekten, men inddeling forekommer en smule tilfældig. Fx vedrører de fleste karakteristiske træk dialektens vokalsystem (fx “I udtalt som y el. ø”: “Skifterne – æ skywt, Gift – gywt”), men nogle af dem kunne med fordel være blevet samlet, for de vedrører samme lydlig fænomen, fx rounding af /a/ til /å/ i ord som far [får], stand [stån] og barn [bå'n]. Interessant er også forfatterens observation af klusilspring på Fanø, fx hedder det i skemaet, at ordet ‘hoved’ udtales som *hugge* (fx *doggerhugge* ‘dumrian’), og ord der ender på -ed, udtales *higge* (fx *gigge* ‘ged’, *grumhigge* ‘grumhed’). If. Jysk Ordbogs kildemateriale er trækket især kendt fra øens sydlige del, ligesom det hørtes i de traditionelle dialekter næsten langs med hele Vesterhavskysten (se [Jysk Ordbog](#), Atlaskort 2.1b).

‘Nudansk til dialekt’-ordbogsdelen igennem angiver forfatteren, fra hvilken kilde han har oplysningen; det kan fx være “(F)” for Henning Frederik Feilbergs *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmaal* (1886-1914), akronymer for Fanøs formidlere, fx førnævnte Andreas Olsen, “(AO)”, eller egne optegnelser, fx “(S)” refererer til “fundet i Sønderho” (s. 17), “(FD) angiver, hvor Fanø deler ord med Darum” (s. 17)³. Overlærer N. A. Lauridsen, som var én af Feilbergs meddelere, er ikke nævnt særskilt.

Et sidste forhold, jeg vil nævne her, er forfatterens gengivelse af dialekten. Dialekt er et talt sprog, der udtalemæssigt, grammatisk og ordforrådsmæssigt afviger fra rigsdansk. I sprogvidenskaben anvender vi forskellige mere eller mindre komplekse former for lydskrift til så præcist som muligt at gengive dialektens (eller et hvilket som helst andet sprogs) faktiske udtale. Uden kendskab til det kodesprog, men også med et ønske om at tilgodese så mange læsere som muligt, kan man også anvende skriftsprogets enkelte bogstaver til at gengive sådan som dialekten nu engang lød. Det er dét, forfatteren gør, og

³ Darum ligger lidt syd for Esbjerg, på det sydvestjyske fastland, omtrent midtvejs ud for Fanøs kyst. H. F. Feilbergs barndom var i Vester Vedsted på Ribeejnen, mens han var præst i Darum sogn, hvor han også senere brugte informanter dér til at præcisere sine dialektoptegnelser (Svendsen & Hansen 2022). Jysk Ordbog har bl.a. Feilbergs optegnelser fra Darum som ‘sikker kilde’ (se [Jysk Ordbog](#), Ordbogens kilder).

det lykkes overordnet set ret udmærket. Det gælder både angivelsen af ordenes udtale, fx den tidligere nævnte klusilspring i *hugge*, for ‘hoved’ (dog skrives både *dwotthugge* og *dvotthugge* i ‘dialekt til nudansk’-delen; er det mon variantformer?), eller for den dialektale udtale af de enkelte lyde, fx *skif* for ‘skib’, *ha* for ‘hav’, *æn ku kas* for ‘en kokasse’, selvom Feilberg, som forfatteren refererer til, gengiver ordet som sammensætning, [*ko,ka:s*]⁴. Forfatteren er dog ikke altid konsekvent i sin gengivelse af /v/ forrest i ord, fx *Væstkyst* ‘Vestkyst’ og *Wæsterlan* ‘Vesterland’ (s. 154), og *wovel* ‘vable’ (s. 151) og *vanmel* ‘vadmél’ (s. 152). Konsonanterne udtales forskelligt i dialekten på Fanø, men der er systematik i variationen! Således udtales *v*’et som /v/, når det står foran fortunevokalerne /i e æ y ø ö/, og som /w/ foran bagtungevokalerne /u o å a/ ([Jysk Ordbogs](#) Atlaskort 3.1). Interessant er især de mange tilfælde, hvor det nudanske ord har en helt anden ækvivalent i dialekten. Det gælder fx for nudansk ‘brønd’, der oversættes med *kijl*, egl. ‘kilde’, eller nudansk ‘gnavpotte’, der oversættes med *æn elker*, og der et særligt fanøsk ord, der er afledt af udsagnsordet **at ilke**, dvs. ‘gnide, skure; gnave’ (se [Jysk Ordbog](#), **ilke**). Ordet ‘kæledægge’ oversættes med *æn klæp*, svarende til [Jysk Ordbogs](#) opslagsord **klæp**¹, der på basis af Jysk Ordbogs kildemateriale har den særskilt sydvestjyske betydning ‘kæledægge’ (se betydning 8). De enkelte ordbogsdele lægger i hvert fald op til en nysgerrig læser, der gerne vil vide mere.

Livet på Fanø

Dialekttekster giver et godt indblik i, hvilke livsvilkår fannikkerne levede under i gamle dage, og talemåder, anekdoter og de fem kortere tekster er velvalgte. Læsere, der har oplevet at strande i færgeløbet enten til eller fra Fanø på grund af lavvande eller is, vil nikke genkendende til følgende *saye*: *Owle wejr o winter; wi komer åller te Riw* ‘Østlig vind og vinter, vi kommer aldrig til Ribe’, hvor man skulle hente varer. Udtrykket brugte fannikkerne i øvrigt også, når noget så håbløst ud (s. 215, min angivelse). Men når vejret er et uundgåeligt vilkår, kan man blive lidt opgivende overfor det: *Wind o Wejr ska ha si gång* ‘Vind og vejr skal have deres gang’ (s. 215, min angivelse). Uden fjernvarme 4 Feilbergs kilder er imidlertid fra Lild sogn og Mors; jeg har indsat tryktegn.

eller andre moderne bekvemmeligheder, fyrede man med tørv, eller *klyne*, dvs. en klump tørv, der er gravet i mosen (af hollandsk *kluun*, der bl.a. betyder ‘klump’, se [Jysk Ordbog](#), *klyne*¹, betydning 2). Der var forskellige måder at holde sig varm på om natten. En lidt skælmisk *saye* er: *Æn fjæt under æ dyn æ bæjer end æ klyn* ‘En fjert under dynen er bedre end klynen’ (s. 213), muligvis fordi man på den måde jo ikke skulle ud af sengen. For det var den anden løsning: *Kathrine køjret rundt i æ dansk midt om æ nat* ‘Kathrine gik rundt [trissede rundt] midt om natten’, for hun kunne ikke holde varmen i alkoven og var nødt til at genvinde den ved at gå frem og tilbage i husets stue (s. 214). Udsagnsordet *køjre* stammer fra hollandsk *kuieren*, der betyder at slentre, se også [Jysk Ordbog](#), *køjre*).

En anekdote afslører fannikken som ægte jyde, der mestrer underdrivelsen, især når man ikke vil røbe sit gode bær-sted: Spørgsmål: *Æ der manne bær?* ‘Er der mange bær?’ – Svar: *Dær æ ét så fo!* ‘Der er ikke så få’. Spørgsmål *Æ di stuer?* Svar: *Di æ ét så smo!* ‘De er ikke så små’ (s. 216). Rangordenen til søs var jo altafgørende, men kom sikkert til diskussion. Således fortæller denne grabbes om et nær forlis, hvor kaptajnens svigersøn tager tingene lidt for meget på forskud, og siger (på rigsdansk): *Åh, kaptajn, kaptajn – nu går vi ned*. Kaptajnen svarer direkte (og på dialekt): *Hold kæft knæjt, det æ jo ét di skiw* ‘det er jo ikke dit skib’ (s. 218).

De fem tekster på dialekt er alle viser, fx “Bakskuld-visen” (s. 222-223), skrevet (eller indsamlet?) af R.K. Svarrer (s. 239), eller lejlighedssange, som fx “Versene om Ingeborg og Anthonis” i anledning af deres guldbryllup i 1938, skrevet af en ukendt forfatter (s. 234-235, 239); alle tekster er oversat til nudansk. Så vidt jeg kan vurdere, er teksterne sat ind i bogen direkte fra deres oprindelige kilder, dvs. uden at forfatteren har justeret dem i forhold til sin egen måde at gengive Fanø-dialekten på. Det er også lidt vanskeligt at vurdere, hvor gamle de enkelte tekster er, men det er charmerende og interessante dialektgengivelser.

Dialekt på Fanø. En kulturhistorisk ordbog giver et godt indblik i livet på Fanø, sådan som de var i gamle dage. Det er tydeligt, hvilken rolle den gamle dialekt spillede i forbindelse med præcist at betegne

genstande, mennesker, tilstande og situationer i det gamle fisker- og landbrugssamfund, inden masseturismen kom til øen. Har man tilknytning til øen, bør bogen stå på hylden, for *hær kan en fåwinn al si nød*. For kan man lade sig fortabe i bogen, kan man slippe for alle sine bekymringer (s. 47). I hvert fald for en stund. Og går man med tanker om at beskrive sin hjemegns sprog, er *Dialekt på Fanø* et godt eksempel på, hvordan det kan lade sig gøre.

Niels Frederiksen (2022) *Dialekt på Fanø. En kulturhistorisk ordbog*. Fanø: Sognearkiverne på Fanø. 240 sider, rigt illustreret, trykt på Narayana Press, Gylling. ISBN: 978-87-993593-4-9. Kan købes for 239 DKK her: <https://webshop-arkiv.esbjerg.dk/shop/34-boeger/1297-dialekt-paa-fanoe-en-kulturhistorisk-ordbog/>

Litteratur

Danmarks Statistik = <https://www.statistikbanken.dk/BEF4> (tilgået 04.12.2023).

Danske dialekter = <https://jysk.au.dk/samlinger/baandsamling/dialektproever> (dialektkort fremgår også på Københavns Universitets hjemmeside: <https://dialekt.ku.dk/dialektkort/>) (tilgået 04.12.2023).

Fanø Kommune = <https://fanoe.dk/kommunen/fakta-om-kommunen/folketal-areal-og-beskatning> (tilgået 04.12.2023).

Fanø Kunstmuseum = <https://fanoe.kunstmuseum.dk/dansk/galleri/symbolismen-og-jugendstil> (tilgået 04.12.2023).

Feilberg, H. F. (1886-1914). *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmaal*. Bd. I-IV. Universitets-Jubilæets Danske Samfund (udg.). København: Thieles Bogtrykkeri.

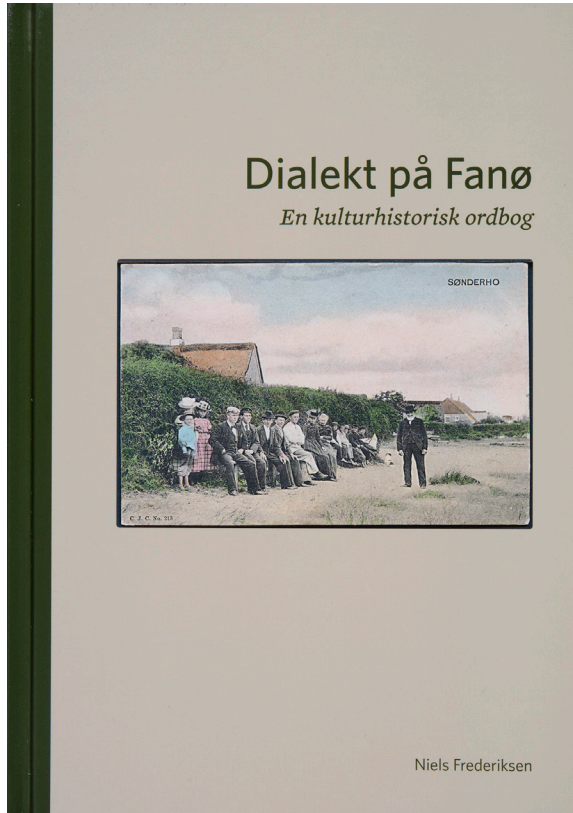
Hansen, F. A. (2022). Ny bog om dialekten på Fanø krævede års efterforskning. *Fanø Posten*, 26. november 2022. <https://fanoeposten.dk/ny-bog-om-dialekten-paa-fanoe-kraevede-aars-efterforskning/> (tilgået 04.12.2023).

Jysk Ordbog = <https://www.jyskordbog.dk/jyskordbog/ordbog.html> (tilgået 04.12.2023).

Hær kan en fåwinn al si nød

Ømålsordbogen. En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer, bd. 1 ff. (1992 ff.). København: Afdeling for Dialektforskning & C. A. Reitzels Forlag.

Svendsen, M.-M. M. & Hansen, I. S. (2022). Feilbergs Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål (1886-1914). *Ord & Sag* 41: 40-55.

Dialekt på Fanø, [webshop Esbjerg Byhistoriske Arkiv](#).

Mina fossta tuzen or på borriijnholmst – indtryk fra en förd

Mette-Marie Møller Svendsen
Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning

I 2005 flyttede jeg med mine forældre og min søster til Nylars på Bornholm.¹ Jeg var 15 år gammel og havde brugt næsten hver eneste sommerferie siden jeg var helt lille på solskinsøen. Det var et sted jeg forbandt med sol, sommer, flotte vandreture i Blåskinsdalen og bolsjer fra Svaneke, så det var ikke så skræmmende at tage den lange tur fra Vestjylland til Bornholm – og bare blive der. Hvad jeg havde undladt at tænke over var at jeg ikke kun skulle lære en ny skoleklasse og et nyt lokalsamfund at kende, men også et nyt sprog.

De snakkede da lidt sjovt, havde jeg tænkt som barn, men da jeg under flytningen første gang så lokalpolitiker Leif Olsen give den hele armen på sit prægtige modersmål i et interview på TV2 Bornholm, fik jeg svedige håndflader. Hvad nu hvis mine nye klassekammerater var lige så svære at forstå?

Et sjev. I 90'erne kunne man sejle med Jens Kofoed til Bornholm.

1 Billedmateriale er fra min fars gamle scrapbøger. Stor tak til min mor for at være gået på jagt i gemmerne til denne artikel.

Det var mest de ældre bornholmere der talte bornholmsk, og der var også mange fördere (dvs. ikke-bornholmere eller tilflyttere, jf. [Bornholmsk Ordbog, Espersens definition fra 1908](#)) i min klasse, så tilstedeværelsen af dialekt var begrænset i min hverdag – indtil jeg begyndte at arbejde i Dagli' Brugsen i Nylars et par eftermiddage om ugen efter skole. Her havde det bornholmske det godt! Vi havde *sølteglâz* og *dåzer* på hylderne, grøntafdelingen var godt fyldt op med *porrlöj*, *salât* og *blåselleri*, og jeg betjente butikkens *kassa* og pakkede også *brö* fra vores lille bake-off. Når jeg kigger i *Mina fossta tuzen or på borriijnholmst*, oversat af Alex Speed Kjeldsen fra *Bornholmsk Ordbog*, tænker jeg straks tilbage på den tid. For denne bog havde godt nok været handy for mig at kunne slå op i dengang!

Hammeren rundt med lille mig i *ejn klappvâun*. Min familie har mange år senere påpeget at de ikke vil anbefale klapvognsdelen af oplevelsen.

Mina fossta tuzen or på borriijnholmst / *Mine første tusind ord på bornholmsk* er en af de seneste udgivelser i Modernmålselskabets tusind ord-serie skrevet på dialekt. Serien består af en række dialektbilledbøger rettet mod børn (samt deres dialektbegeistrede forældre og bedsteforældre). Formålet med udgivelsen er, som redaktionen skriver i forordet, at bogen “kan tjene som ledsager på den sproglige opdagelsesrejse [for børn og unge, red.]” i håbet om at føre dialekterne videre til nye generationer. Senest i serien er også udkommet *Mi føst tuwsen uuor o væstjysk*. Sidste år udkom *Mien føst tusi or på wæjlbomol* i en oversættelse af Ingrid Carlsen (se fx Hansen 2023).

Bogen er struktureret med temasider der giver et overblik over ord relateret til et bestemt emne eller område, hvor gloserne tager afsæt i Stephen Cartwrights illustrationer. For eksempel kan man under *Gjijlle* ‘Fest’ (s. 32-33) finde *en sloifa* ‘sløjfe’, *et søggerör* ‘sugerør’, *ejn dög* ‘dug’ og *en gjerlanda* ‘guirlande’, mens *Væred* ‘Vejret’ (s. 48-49) byder på *en pærreply* eller (spøgende) *lâzapâl* ‘paraply’, *sjy* ‘sky’ og *ejn rainbäua* ‘regnbue’. Hvis man er på jagt efter et bestemt ord findes der bagerst i bogen også en alfabetisk ordliste med oversættelse til rigsdansk.

En kjerke ([Bornholmsk Ordbog, Stibolts definition fra 1953](#)). Besøg ved en af Bornholms fire rundkirker (synes det ligner Nylars).

Når man bladrer igennem billedbogen, kan man se at der ofte er angivet flere former, fx angives ‘avis’ som *en åviza/åvis/avis* i temasektionen *Jimma* ‘Hjemmet’ (s. 4-5). Ifølge forordet skyldes variationen både gammeldags og mere moderne sprogbrug på øen, men også regionale forskelle.

I billedbogens forord (s. 3) kan man blive lidt klogere på nogle af de bornholmske kendetegn, fx at man på bornholmsk har tre køn (som man i jysk regi også ser i Vendsyssel, på Djursland og på Samsø): Hankøn (*ejn*, *-ijn/-jn*, fx *ejn stæwklud* ‘støvklud’), hunkøn (*en*, *-en/-n*, fx *en logga* ‘låge’) og intetkøn (*et*, *-ed/-d*, fx *et pajnejarn* ‘stegepande’).

De lydlige særtræk som kan opleves i det bornholmske, bliver også beskrevet i forordet, bl.a. det mørke a som betegnes *â*, det stemte s som skrives *z*, og *gj* og *kj* som udtales henholdsvis *dj* og *tj*. Sidstnævnte kan opleves i ord som fx 'kirsebær' der på s. 33 i billedbogen skrives *kjøssebær*; men udtales *tjøssebær*. Disse stavemåder følger praksis for *Bornholmsk Ordbog*, som forfatteren Alex Speed Kjeldsen er projektleder og redaktør på.

Bornholmsk Ordbog er en ordbog med en lang historie bag sig. Det oprindelige projekt blev igangsat tilbage i 1920'erne af de tre hovedkræfter Th. Teinnæs, Arne Rohmann og P.K. Stibolt, og projektet var tænkt som et supplement til en ældre, ufuldstændig ordbog udfærdiget af J.C.S. Espersen tilbage i 1800-tallet (dog først udgivet i 1908, jf. *Bornholmsk Ordbog*: Om Ordbogen, Historie). Teinnæs, Stibolt og Rohmanns ordbogsprojekt endte desværre med at gå i dvale efter nogle ellers meget aktive årtier med indsamling og redaktion. I 2018 blev ordbogen genoplivet af netop Alex Speed Kjeldsen som sammen med et lille hold af ihærdige akademiske medarbejdere, samt en stor flok passionerede frivillige, har fået genoptaget projektet.

Min storesøster og mig i *solsjinn* ([*Bornholmsk Ordbog*, Stibolts definition fra 1953](#)) ved Hammershus.

Bornholmsk Ordbog modtog også Modersmål-Prisen i oktober for projektets store indsats med at bevare den helt særlige dialekt, og for projektets imponerende arbejde med at åbne yngre generationers øjne for sproget (jf. Modersmål-Selskabet 2023). Redaktionen skriver:

Hvis udviklingen i en eller anden udstrækning skal vendes, kræver det ikke blot, at børnene hører en masse bornholmsk og oplever, at bornholmsk kan bruges i alle mulige sammenhænge. Det kræver også, at de får udviklet en sproglig nysgerrighed og får en følelse af stolthed over at tale bornholmsk. (*Mina fossta tuzen or på borriijnholmst*, redaktionens forord s. 3).

Det var spændende at besøge den flotte ö da jeg var *en liden pibel*.

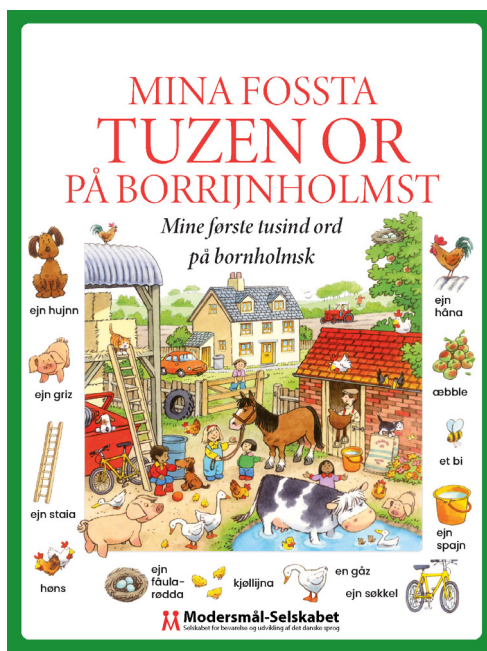
Mina fossta tuzen or på borriijnholmst giver et godt og lettilgængeligt overblik over bornholmske gloser for dialektinteresserede, store som små. Formatet sætter selvfølgelig nogle meget klare rammer for indholdet da man skal tage afsæt i en række faste illustrationer. Konceptet fungerer godt, men giver selvfølgelig ikke den plads til dialekternes individuelle særtræk, som ellers gør det hele ekstra sjovt (men det er vist sagt med “voksne” briller, og det er jo en børnebilledbog). Som potentiel oplæser ville jeg også have ønsket at forordet var mere omfattende – jeg får lyst til at vide meget mere om de sproglige mekanismer som hører til dialekten. Men det er en bog beregnet til samlæsning med børn – så kan man heldigvis ty

til *Bornholmsk Ordbog* hvis man som oplæser af bogen vil gå mere i dybden med det bornholmske.

Jeg lærte desværre aldrig selv at tale bornholmsk, andet end udvalgte glosser og vendinger – og min familie flyttede fra øen i 2016, så nu lærer jeg det nok aldrig (æv). Men jeg håber alt det bedste i fremtiden for min Østersø-baserede favoritdialekt.

Mina fossta tuzen or på borriijnholmst / Mine første tusind ord på bornholmsk, 65 sider. Oversat af Alex Speed Kjeldsen fra engelsk *First Thousand Words* ved Heather Amery (forfatter) og Stephen Cartwright (illustrator). Udgivet af Modersmål-Selskabet 12. oktober 2023. [Kan fx købes her](#).

Artiklen er en let bearbejdet udgave af et indlæg udgivet den 7.11.2023 på [Lingoblog.dk](#).

Kilder

- Kjeldsen, Alex Speed (overs.). 2023. *Mina fossta tuzen or på borriijnholmst*. Fra eng. *First Thousand Words af Heather Amery & Stephen Cartwright*. Kbh.: Modersmål-Selskabet.
- Bornholmsk Ordbog*. 2018-ff. Tilgængelig online via <https://bornholmskordbog.ku.dk/q.php?p=bo> (tilgået 14.12.2023).
- Carlsen, Ingrid (overs.). 2022. *Mien føst tusi or på wæjlbomol*. Fra eng. *First Thousand Words af Heather Amery & Stephen Cartwright*. Kbh.: Modersmål-Selskabet.
- Hansen, Inger Schoonderbeek. 2023. Læse højt-bog å wæjlbomol. Tilgængelig online via <https://www.lingoblog.dk/laese-hoejt-bog-aa-waejlbomol/> (tilgået 14.12.2023).
- Modersmål-Selskabet. 2023. Modersmål-prisen til bornholmsk ordbog. Tilgængelig online via <https://www.modersmaalselskabet.dk/modersmaal-prisen-til-bornholmsk-ordbog/> (tilgået 14.12.2023).
- Volhardt, Marc Daniel Skibsted (overs.). 2023. *Mi føst tuwsen uuor o væstjysk*. Fra eng. *First Thousand Words af Heather Amery & Stephen Cartwright*. Kbh.: Modersmål-Selskabet.

Træls

Inger Schoonderbeek Hansen

Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet

På Frederiksberg ligger det lille, hyggelige storbyteater [Teatret Riddersalen](#) fra 1914. Det grænser op til Frederiksberg Have, startede som traktørsted i 1834 under navnet Enighedslyst, og har et toilet *backstage* dekoreret af Storm P., der var direktør for teatret sidst i 1920'erne.

Storm P.'s toilet backstage.

De sidste år har teatrets “Kunstnerkabareten” afholdt pitch-maratonen *Alt om alting*; et arrangement hvor forskere og passionerede eksperter præsenterer hver sit fagområde på akkurat 12 minutter. Den der kommer tættest på de aftalte minutter, dvs. får pitchet sit emne bedst til tiden, får en lille præmie. Således præsenterede redaktør på Gyldendal Birthe Melgård sit fagområde “Karen Blixen” på basis af sit mangeårige arbejde med forfatterens værker; sognepræst ved Frederiksberg Kirke, Lars Gustav Lindhardt, indviede lytterne i hvad

man ikke kan sige fra en prædikestol; Birthe Larsen, ph.d. og lektor i økonomi ved Copenhagen Business School, fortalte om økonomisk ulighed. Vi var blevet inviteret af skuespiller og kreativ producent på Kunstnerkabareten Mette K. Madsen – hun havde fremført min Tænkepause *Jysk* da den sidste år blev præsenteret rundt om i landet. Af den grund pitched jeg det gode jyske ord **træls**. Det foregik sådan her:

Ved havnen i Århus ligger DOKK1, eller Dokken. Her er hovedbibliotek, Borgerservice, og det vrimler som regel med mennesker. Under selve Dokken er der parkeringshus, til trods for at Letbanen altså holder lige ved. Parkeringshuset er supersmart: En elevator tager ens bil med ned i dybet under bygningen og parkerer den der. Helt af sig selv. Af samme grund parkerer jeg aldrig min bil der. Men det giver nogle sjove århushistorier og god gammeldaws brok, for sådan noget teknik er jo dømt til at gå galt. Så brokker en bilejer på Trustpilot sig over at parkering i Dokken altid efterlader pletter på oversiden af sin bil, pletter der ligner fedt eller hydraulikolie. “De kan såmænd godt fjernes”, skriver han, “men de: da *træls*, ek å, at få på sin nyvasket bil. Det var ligesom ikke så:n i de gamle parkeringshuse!”

Mit oplæg handler om ordet **træls**, og det er faktisk overhovedet ikke **træls** at sige noget om **træls**! I kan i øvrigt takke Mette Madsen for det, men jeg var vist selv skyld i det? For jeg var så heldig at få Mette til at fremføre min lille bog, Tænkepausen *Jysk*, og i den forbindelse har vi været på turné sammen. Og her sagde jeg vist at ordet *træls* er *sån rejti jysk*.

Jeg håber derfor at I vil være med på en lille sproglig rejse for at undersøge hvad ordet **træls** er for en størrelse, hvad det betyder, og hvordan det bruges i jysk. Så kan det nemlig være at det også her, østover [talen foregik jo på Frederiksberg!], kan ende med at blive brugt – ja, på jysk manér.

Hvad er træls for et ord?

Rent grammatisk er ordet **træls** et tillægsord, dvs. det er en type ord der siger noget om en anden type ord som det er tæt forbundet med, nemlig et navneord. Så i *en gul bil* er *gul* tillægsord, mens *bil*

er navneord; *gul* siger nemlig noget om bilen, farven på bilen. Ikke? Det gælder for så vidt også for *træls*, fx *et træls arbejde*. Her skal jeg straks skynde mig at sige til jer ikke-jyder i salen at jyder altså ikke sætter et *t* efter tillægsord. Jyderne er jo mestre i at ‘sluge’ endelser, og de sluger altså også gerne et *t*. Fx siger vestjyden *æ gul hus* og *æ glas æ grøn* og ikke **æ gult hus* og **æ glas æ grønt*. Og det gælder også for **træls**, *et træls arbejde*, ikke **et trælst arbejde*.

Tillægsordet **træls** går tilbage til navneordet *en træl*, dvs. en betegnelse i det gamle Norden, i Vikingetiden, for en person der tilhører en anden person, eller der tilhører en institution eller staten. Det vi tidligere kaldte for *slave*, i dag bedre kendt som *slavegjort*. Disse personer, altså *trælle*, var typisk mænd, sjældnere kvinder, og de udførte hårdt og slidsomt arbejde. Navneordet *træl* kan derfor også betyde ‘person der udfører hårdt, groft, ringeagtet arbejde’ – som *Ordbog over det danske Sprog* skriver. Mens navneordet *træl* er kendt rimelig lang tid tilbage i historien, er tillægsordet **træls** en relativ ny orddannelse, dvs. et nyudviklet ord der er dannet af et eksisterende ord. Selve formen **træls**, altså *træl* + *s* er ejefald, eller genitiv, ligesom vi kender det fra fx *RiddersalenS gæster* og *KunstnerkabaretenS beværtning* – altså det *s* vi klistrer fast til et af ordene, så to ord ligesom hører sammen, det ene ejer det andet. Det gælder så også for **træls**, og det betyder at *et træls arbejde* i grunden betyder *en trælS arbejde*.

Faktisk er der sket det samme med tillægsord som *stakkels*, fx i *den stakkels hund*, *han fik et glasskår i poten*. *Stakkels* er oprindeligt ejefald af *stakkel*, der igen kommer af *stav-karl*, dvs. en ‘omvandrende tigger’. Eller *skarns* i fx *en skarns knægt* af *skarn*, dvs. ‘noget værdiløst affald, noget skidt’. Men ellers er der ret få tillægsord med *-s* i dansk.

Det relativt nyopståede **træls** bliver først brugt i skriftsproget omkring 1900. Det betyder at vi fra omkring dét tidspunkt har nogle af de første, skriftlige beviser for at nogen har brugt **træls**. Og når et ord bliver brugt i skriftsproget, så må der være noget om det! Det får en vis status. Fx skriver Georg Brandes et sted i sine værker *det enstonigt trælse*, altså i bøjet form, men med nogenlunde samme betydning som vi kender den i dag. **Træls** fik nok noget af en renæssance i 1980’erne i slipstrømmen på Nils Malmros’ film, og derfra spredte det sig rundt om i landet. **Træls** optræder endda i *Den Danske Ordbog* der tilføjer “især

Jylland”, og også i *Retskrivningsordbogen* – begge er ret så fornemme værker. De unge i dag siger nok mindst lige så ofte *det er nederen* eller blot *fuck*.

I kan måske også høre at jeg udtaler **træls** uden stød, altså jeg siger ikke *træl's*. Langt de fleste danskere i den østlige del af Danmark ville nemlig have stød i lignende sproglige omgivelser, dvs. i ord der ender på stemt og ustemt konsonant. I ord som *hals*, *kant*, *damp* og *folk* har de fleste jyder nemlig ikke stød som her i fx hovedstadsområdet – til gengæld har jyder stød i *lørdag*, *hammer* og *peber*!

Hvad betyder **træls**, og hvornår bruger jyder det?

Jeg er ansat på et lille forskningscenter på Aarhus Universitet hvor vi arbejder på en ordbog over de jyske dialekter, Jysk Ordbog. Den er baseret på et omfattende empirisk materiale der er samlet ind gennem årtier, og der belyser de jyske dialekter i perioden 1870-1930 i alle mulige sammenhænge. Ordbogens materiale er bl.a. en samling på ca. 3,1 mio. papirsedler; hver enkelt seddel har en oplysning om jysk dialekt i et givent geografisk område i Jylland og fra en given kilde. Samlingen er både alfabetisk og geografisk ordnet, og den er opbevaret i 14 store træskabe med 1.656 skuffer; der er ca. 1.900 sedler i hver skuffe. Når jeg nu vil vide mere om hvad **træls** betyder og hvordan det bruges i jysk, er det den samling, jeg skal søge i. Under ordet **træls** finder jeg ca. 100-150 papirsedler, og de angiver faktisk at ordet i jysk, dvs. talt dansk i Jylland, findes før 1900, og også mere eller mindre i den betydning vi kender i dag.

Der er nogle gode eksempler der fortæller om landbefolkningens hårde vilkår. Altså ikke kun om at *æ træls arbe* er hårdt, møjsommeligt og besværligt – men det har også synonymer som *slæbsk*, *slidsom*, *bøddelsk* og – med et andet godt jysk ord – *bøvlet*.

Mere specifikt bliver det i eksempler som *de: træls å gå å hak roer dag efter dag* eller *høsten er træls i et våd år*. For landmanden var og er omstændighederne for at kunne udføre sit arbejde jo altafgørende, og mens vi byboer i dag måske nok ville kalde dette overdrevne fokus på naturen som brok, er der en vis resignation i en udtalelse som *vejen er træls*, dvs. den var ufremkommeligt for hvad enten det var sand eller klæbrig mudder, for arbejdsvognen sad fast i den – og *dé: træls*, men det var og er et vilkår.

På det mere personlige eller sociale plan brugte de gamle jyder – faktisk som i dag – også **træls**, men her betyder det snarere ‘irriterende’. Fx i *han var træls å snak mæ, for han sku’ altid pra:l sån* – og hvis der er noget man ikke gør i Jylland, så er det at prale! Nogen eller noget kunne endda være *en træls hund*, altså nogen eller noget der er besværlig, fx en nabo eller en gammel cykel.

Der hvor jeg måske selv begynder at synes at den jyske underdrivelse bliver kørt ud i det ekstreme, er i eksempler som *de: træls at komme igennem* eller *de: en træls tid* som man kunne sige til og om nogen der havde mistet et nært familiemedlem. Det er jo ikke bare **træls**, men det må da være helt forfærdelig trist!

For at finde ud af om og hvordan jyder – og andre – bruger **træls** i dag, skal jeg slå ordet op i nogle større, online tekstsamlinger, dvs. korpora, eller også kan jeg google, ligesom jeg gjorde med de trælse pletter på bilen i Århus. Allerførst er der jo sket en del i samfundet, og med sproget. Det er derfor nemt og hurtigt at sætte et par emojis bag *det var da træls at høre* som kommentar på, at ens Facebook-ven har fået en alvorlig sygdom.

Den anden dag hørte jeg et lignende eksempel. Huxi Bach snakkede i sin podcast Ubegribeligt med sin katastrofe-ekspert Rasmus Dahlberg om vulkanudbruddet ved Pompeji i år 79 efter Kristi fødsel. Allerede ret hurtigt smed Rasmus fagordet *pyroklastisk katastrofe* på bordet, altså noget med ild og flammer. Det er et vulkanudbrud med det hele, skal jeg hilse at sige, og Rasmus var ret så malerisk i sin beskrivelse: “Der løber sådan nogle laviner af aske og lava ned ad siden som laver sådan nogle ildstorme, som blæser ned ad siderne. Det går stærkt – 100 km i timen”. Og så siger Rasmus: *De:: træls!* “Ja”, siger Huxi, *de: ret træls*. Altså, der døde flere tusinde mennesker, det er da helt forfærdeligt!!! Forresten: Huxi er fra Aalborg, Rasmus er født i Faaborg i det sydfynske hvor de ikke har stød.

Så hvis I vil bruge ordet **træls** som en rigtig jyde, så sig *træ:ls*, uden stød. Sæt aldrig et *t* efter det. Og prøv at flytte dine egne grænser for hvornår du bruger **træls** når noget er anstrengende, problematisk eller – – – ja, **træls**.

En fornem tilskuer på Teatret Riddersalen.

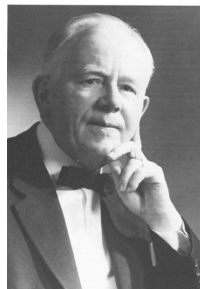
Fra spørgelisterne

Kirsten Lyshøj

Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning

Ved udskrivning af spørgelister støder vi ofte på små fortællinger, som fortjener at komme frem i lyset. Her er én af dem:

Her på Broagerland havde vi en meget skarpordet Præst, der ikke holdt Tand for Tunge i mange Tilfælde. Således døde Rasmus Rakker (tilnavnet til hans daglige Foreteelse). Når han havde aflagt Besøg i et Hjem, var det sikkert, at Hjemmet manglede en Ting. – Rasmus gik hen og døde, og Familien var overbevist om, at Præsten vilde dadle ham i sin Ligprædiken. Så Familien henvendte sig til Præsten med Bøn om, at han vilde tage Hensyn til ham og hans Familie. Det lovede Præsten, og der fremkom følgende Citat: ”Rasmus havde en særegen Måde at leve Livet på, thi det man savnede hos hans Medmennesker, det kunne man finde hos ham”. (Kilde: Spørgeliste O – en 3245.6).

Spørg ”Skautrup”

Redaktionen

En folkesang fra Thy?

En læser spørger på vegne af en ven:

Min nysgerrighed er blevet vakt vedr. en folkesang, som angiveligt skulle være blevet sunget af ældre thyboer endnu i 1930’erne. Den hedder ”De 12 hellige ting”. Har I nogen ide til, hvor teksten til en sådan folkesang vil kunne opdrives? Anledningen til min vakte nysgerrighed er, at det nye Vejen Kunstmuseum har en stor urskive-relief af Arne Bang. Værket blev til i 1937 og præsenteret ved ophængning en enkelt eller nogle få gange. Det blev herefter pakket ned og først pakket ud igen i 2011, da Vejen Kunstmuseum afholdt en særudstilling af Arne Bangs værker. Datteren til AB forærede i den anledning værket til Vejen Kunstmuseum, og ved den store udvidelse af museet har væg-relieffet fået en særdeles agtværdig placering. Arne Bang udtaler i et interview fra 1945, at inspirationen til relieffet havde han fået af denne folkesang, som stadig blev sunget af ældre thyboer midt i 1930’erne. Her vakte da min nysgerrighed: Hvordan lyder teksten til denne folkesang, der angiveligt skulle hedde ”De 12 hellige ting”?

På forhånd tak for hjælp til svar.

Svar fra Mette-Marie Møller Svendsen:

Mange tak for din spændende henvendelse. Efter et par ufrugtbare søgninger gik jeg til kilden du nævner, nemlig Vejen Museum, som har information om urskiven liggende online (se vedhæftede). Her optræder også sidste vers af sangen:

*Stat op, Sancte Simeon! Simeon var den Tolvte.
Tolv var Apostlene,*

Redaktionen

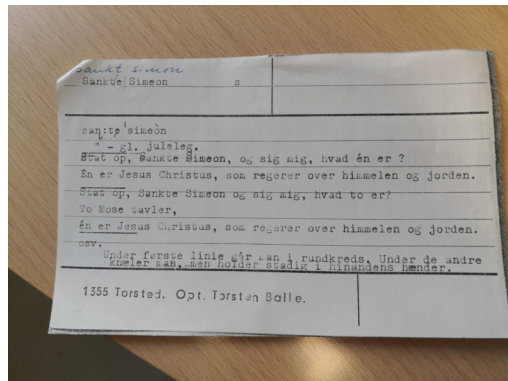
*Elleve var Disciplene,
Ti er de ti Guds Bud,
Ni er vort Englechor,
Otte er vor Salighed,
Syv er vor Skabelse,
Sex var de Steenkar, som var sat i Cana i Galilæa,
Fem Mose Bøger,
Fire Evangelister,
Tre Patriarker: Abraham, Isaac og Jacob,
To Lovens tavler,
Ene er den Herre Gud, som regjerer alle Ting.*

Takket være dette sidste vers kunne jeg finde frem til hele sangen, som almindeligvis kendes under navnet ”Stat op, Sancte Simeon”. [Teksten kan ses på skjaldesang.dk, som har et arkiv over middelaldersange.](#) Der ligger flere indspilninger på Youtube, [fx denne](#) (med varierende melodier). Ud fra dette navn, nemlig ”Stat op Sancte Simeon”, dukkede der straks mere materiale op i vores samlinger, blandt andet optegnelser fra Thy, hvortil der også er beskrivelser af en dans til sangen (se billede nedenfor, red.).

Håber mit svar kan bruges.

Svar:

Tusind tak, Mette-Marie!

Torsten Balles beskrivelse af en dans som passer til Stat op, Sancte Simeon.